

ՓՈԽԱԴՐԱՄԻՋՈՑՆԵՐ

Տրանսպորտի ամենանախնական ու տարածված միջոցը հետիոտն տեղափոխությունն ու փոխադրությունն է, որն իրագործվում է անմիջականորեն մարդու միջոցով և նրա կողմից ստեղծված բազմազան հարմարանքներով ու եղանակներով: Հայտնի է, որ նախքան զրաստային կենդանիների (էջ, ձի, ջորի, ուղտ և այլն) ընտելացումն ու վարժեցումը, ինչպես նաև հետագա՝ առավել րարդ փոխադրամիջոցների (սահնակ, սայլ և այլն) ստեղծումն ու կիրառումը, փոխադրամիջոցների ողջ ժանրությունն ընկած էր մարդու վրա: Հիմնականում սարուկների կամ ճորտերի ֆիզիկական ուժի և հմտությունների կիրառմամբ են կատարվել Արեւելքի ու Արեւմուտքի հնագույն ամրակուռ բերդերն ու քաղաքները, երկնաքեր տաճարներն ու դամբարանները, երկար ու ձիգ ջրանցքները, ճանապարհները, քարակերտ կամուրջներն ու հսկայածավալ զանգվածեղ արձանները՝ տշխաանքներ, որոնց ընթացքում շինարարական և այլ բեռների փոխադրումները կենարոնական տեղ են զրավել: Ավելին, մարդկային հաստակությունն առավել զարգացած ասիականներում էլ, երբ՝ ոչ միայն օգտագործվում էին հնարավոր շատ դրաստային փոխադրամիջոցներ, այլև՝ տեխնիկայի ու տրանսպորտի բնագավառներում ձեռք էր բերվել անհամեմատ բարձր մակարդակ, նույնիսկ տյգ պայմաններում էլ մարդկությունը չէր կարողանում իսպառ թոթափել ինչպես ձեռքի աշխատանքն առհասարակ՝ արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության մեջ, այնպես էլ՝ հետիոտն տեղափոխությունն ու փոխադրությունը արանսպորտի բնագավառում՝ մասնավորապես:

Բացի շինարարության, առևտրի և ոտղմական ապարեղներից, հետիոտն փոխադրումները միջտական ու դղտլի տեղ են զրավել նաև գյուղատնտեսությունն ընագավառում և առանին տնտեսու-

կան կենցաղում: Հայտնի է, որ հայոց արքունական կամ նախաբարական-իշխանական տնտեսություններին կից գոյություն ունեին ինչպես ձիապանների ու ջորեպանների, այնպես էլ զուտ փոխադրումների գործով զբաղված մշակների բազմաքանակ խմբեր: Ընդ որում, բացի վերջիններից, արտակտրդ շինարարական կամ տյլ տշխատանքներ ձեռնարկելիս՝ կոռային պարհակ կատարելու համար կամ այլ պատրվակով՝ մշակներին «օգնություն» էին հասնում նաև հտրեւտն շրջանների գյուղացիները: Եվ պաաահական չպետք է համարել, որ դեռևս XIX դ. և XX դ. սկզբներին, ինչպես անդրկովկասյան, այնպես էլ Հայաստանի մի շարք քաղաքներում պահպանվում էին ջրկիրների (թուլաշի) կամ մշակների (նամբալ) համաբարությունների (եզբայրությունների) մնացորդներ⁴⁸, որտեղ ընդգրկված մշակներն զբաղվում էին ինչպես մտնր ու մեծ ձեռնարկությունների (կաշեգործարտների, սպանդանոցների, փռերի և տյլնի), տյնպես էլ անհատ պատվիրատուների համար զանազան բեռներ տեղափոխելով: Ծիշտ է, ջրկիրների զգալի մասը փոխադրումները կատարում էր դրաստի զանազան տեսակներով, սակայն մշակները կարճ տարածությունների վրա մանր ու մեծ բեռների դերադանցապես հետիոտն տեղափոխողներ կամ բեռնաթափողներ էին: Սրանց հիմնական աշխատավայրն ու մշտական հավաքատեղին քաղաքների շուկաներն ու քտրտվտնտները, նավահանգիստներն ու գեներալներն էին, որտեղ

⁴⁸ Յե՛ս Н. Ю. Ахвердов, Тифлиссские амкары, Тифлис, 1883, стр. 39—41; С. А. Егiazаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, часть II, Городские цехи. Организация и внутреннее управление закавказских амкарств, Казань, 1891, стр. 369. Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1870թթ), Երևան, 1959, էջ 404—405, ադ. № 14:

բարձում կամ բեռնափոխում էին գրաստների ու սայլերի քարավաններ, բեռնարարձ նավեր ու տկալաստեր, կատարում էին բեռների փոխադրման զանազան այլ պատվերներ: XIX դ. և XX դ. սկզբներին հայտնի էին Վանի, Արծկեի (Ադիլջե-ազ), Արճեշի, Մուշի, Խարրերզի, Ալեքսանդրապոլի և Երևանի, ինչպես նաև Կոստանդնուպոլսի, Տրապիզոնի, Բաթումի և շատ այլ քաղաքների ու նավահանգստների բեռնակիր հայ մշակների հոծ խմբեր, որոնք մեծ մասամբ հողաղուրկ ու պանդուխտ (ղաղիք) գյուղացիներ էին և որոնց բնտանիքների ապրուստի միակ միջոցն այդ ղրաղմունքն էր: Մշակը, բացի իր ֆիզիկական ուժից, որպես օժանդակ փոխադրահամարանք, օգտագործում էր նաև հատուկ համետ կամ կալափեմ (փալաճ), որը հազնում էր կոնակին:

Հետիոտն փոխադրումները կիրառվում էր հատկապես գյուղացիության առանձին անասնա-կան կենցաղում, որոնց հարմարանքների ու եղանակների մասին հանգամանորեն կխոսվի սաորև: Այսանը նշենք միայն, որ ինչպես առհասարակ տրանսպորտի, այնպես էլ հեռիտան փոխադրումների ասպարեզում գոյություն ունեին վաղուց անտի ընդունված սեռա-հասակային որոշակի ասարե-րություններ, որոնց համաձայն ասարեր սեռի կամ տարիքի անձինք զբաղվում կամ պարավոր էին զբաղվել որոշակի վայրերից կամ որոշակի բեռներ փոխադրելով: Այսպես, խմելու և առհասարակ տնային պետքերի համար անհրաժեշտ ջրի ապահովումը, հաց թխելիս խոնշան խմորագնդերով լի ուսնած մոսակա թոնրատուն ասանը կամ թխած հացը խոնշալով հացատուն տեղափոխելը միշտ էլ եղել են հայ կնոջ կամ աղջկա պարականությունները: Նորհարսերը, նոր ծննդաբերածները, ինչպես նաև սգավոր կանայք ոչ միայն աղաավում էին այդ պարականություններից, այլև իրավունք չունեին ղրաղվելու նման և, առհասարակ, ղրսի գործերով: Անհրաժեշտությունից զրգված, իհարկե, պատահում էին որոշ խախաումներ, բայց որ աղամարզը գյուղամիջով կուժն ուսնած կամ կախկալով (գուլով) աղբյուրից ջուր կրեր՝ րացաոված էր, այլապես նա համագյուղացիների շրջանում կպաավազրկվեր և աղամարզկանց բնկերակցությունից առհասարակ կմերժվեր: Տղամարդկանց պարականությունների մեջ էին դասվում, հատկապես, զանազան հարմարանքներով ու միջոցներով՝ այգուց, ջրաղտից, անաաուից, մոսակա խոտհարքից և այլ վայրերից միզը, ցորեն, ալյուր, փայա, անասնակեր, շինանյութ և այլն շալակով, ուսնած կամ այլ եղանակներով աեղափոխելը:

Այլ խոսքով, եթե ընդհանրացնելու լինենք, կարելի է ասել, որ գյուղատնտեսական աշխատանքների (երկրագործության ու անասնապահության), արհեսագործության ու շինարարության հեա կապված բեռնափոխադրումները կաաարում էին հիմնականում աղամարզիկ, իսկ տնային կենցաղի, առտնին տնտեսավարման հետ անմիջականորեն առնչվող մանր բեռների փոխադրումները՝ կանայք:

Հայ ոամկի անասնական կենցաղում հետիոտն փոխադրումները ինչքան էլ որ անխուսափելի ու անհրաժեշտ էին, այնուամենայնիվ, զրասաային (րարձկան-հեծկան) ու լծկան միջոցներով բեռնափոխադրումների համեմաա, զրանք ունեին հիմնականում օժանդակ նշանակություն: Հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև XX դ. առաջին տասնամյակները Հայկական րարձրավանդակում որպես զրասաային փոխադրության հիմնական միջոց են ծառայել բնտանի անասունների զանազան տեսակներ: Հայաստանում կաաարված րաղմամյա պեղումներից հայտնարեիված նյութական մնացորդների և սեպագիր արձանագրությունների համեմատությունն ու վերլուծությունը⁴⁹ ցույց է աալիս, որ դեռևս մեր թվագրությունից ջաա առաջ, վաղ և միջին բրոնզեդարյան և, հաակապես հետագա՝ ուրարական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում առավել կամ պակաս ջափով օգավել են զրասաային փոխադրամիջոցների այն բոլոր անասններից, որոնք լայնորեն աարածված էին նաև ոչ այնքան հեռու անցյալում:

Բարձկան և հեծկան անասուններն ընդհանուր անվամբ հայոց մեջ կոչվել են գրասա, ասնասուն, որ կրէ ի վերայ ղհեծկան կամ ղրեռն, որպես ձի, ջորի և մանավանդ էլ...»⁵⁰: Հենց այն հանգամանքը, որ հայ մասնագրության մեջ ի սկզբանե (IV—V դդ., դրերի գյուաից հետո) «գրասա» բառը լայնորեն ջրջանառության մեջ է գրվում, նույն-

⁴⁹ Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье: Ісуды і культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 206; И. М. Дьяконов, Законы Вавлонии, Ассирии и Хеттского царства, ВДИ, 1954, № 4, էջ 278-ից; Н. В. Арутюнян, Զգ. աշխ., էջ 130—136; С. А. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, էջ 110—119; Ե. Լալայան, Դարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 189—194; Յու. Լիպս, Իերի ծագումը, Երևան, 1957, էջ 221.

⁵⁰ Ենոր բառգիրք Հայկազեան լեզվի, Վենետիկ, հատ. II, 1836, էջ 584; Գրասա բառը, որոշ աաաղարկություններով, տարրեր լեզուներում նշանակում է քայլել (լատիներեն), քայլ (գոթերեն), գալ (հունդերեն), ձի (գնյուական լեզ.), ախա և այլն: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, հատ. 11, էջ 346:

Արգեն մոա մեկ հազարամյակ հետո (714 թ. մ. թ. ա.), Ստրաբոն II-ն արձանագրելով դեպի Ուրարտու կապարած իր VII արշավանքը, Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան շրջանների վերաբերյալ հազորդում է, որ մարդիկ, որոնք ապրում են այստեղ, հեծելազորի համար ձիեր ընտելացնելու ունակության ասպարեզում ողջ Ուրարաուում չունեն հավասարը: Փոքրիկ մտրուկները, որոնք ծնվում են «այս լայնածավալ երկրում (Ուրարաուում)» և որոնց ժողովուրդը բազմացնում է արքունական գնդերի համար ու հավաքում որպես ամենամյա հտրիկ, մինչև այդ մտրուկները չհավաքեն «Սուրի երկրամասը», որին ուրարաացիներն անվանում են «Մանեաց աշխարհ», և մինչև նրանց կեցվածքը չխնամվի՝ չեն հեծնում և քանի դեռ նրանց չեն ընտելացրել բարդ վարժությունների ու այն ամենին, ինչ հարկավոր է մարտի համար, նրանք թափառում են առանց ձիասարքի, չթամրած⁵⁴:

Հայկական լեռնաշխարհում առհմական ձիարուծությունը լայնորեն զրազվելու մասին են վկայում նաև Քսենոֆոնն⁵⁵ (V դ. մ. թ. ա.) ու Արաբոնը (I դ.): «Մարասանի այս մասը,—գրում է Ստրաբոնը,—ինչպես նաև Հայաստանի ձիարուծության համար հսակապես հարուստ է արոաներով: Կա մի մարգագետին..., որի մեջ ասում են թե 50000 զամրիկ է արածում, որը պարսից թագավորները գործ են ածում նրանց ազնվության և մեծության համար (և որոնք) դուրս են գալիս այդ երամականից կամ Հայաստանից: Արանք առանձին ձև ունեն և ինչպես այժմ Պարթևական կոչված ձիերը՝ ասորեր են հունական և մեզ մոա եղած այլ տեսակի ձիերից»⁵⁶: Մեկ այլ տոհմով Սարարոնը հաղորդում է. որ Հայաստանի սաարապը Պարսից թագավորին ուղարկում էր ասրեկան 20.000 քուռակ՝ Միհրական տոհմի համար, իսկ Հայաստանի թագավոր Արտավազդը Անտոնիոսի համար, բացի մյուս ձիավորներից, 6000 զրահապաա ձիավորների զորահստդես կապմակերպեց, երր նրա հետ Մարաստան արշավեց⁵⁷:

Վաղ միջնադարյան Հայաստանը Առաջավոր Ասիայում և Կովկասում հայտնի էր իր հուշակավոր

այրուծիով՝ հեծելազորով, որը հաճախ համագործակցած մասնակցում էր նաև հարեան կամ դաշնակից երկրների (Բյուզանդիա, Պարսկաստան, Աղվանք, Վրաստան) վարած պատերազմներին ու արշավներին: Հայկական այրուծին⁵⁸ միշտ կազմ ու պարաստ պահելու նպատակով տվանդուբար մշակվել էին հատուկ միջոցներ: Գոյություն ունեին արքունի («Միջնաշխարհի») և նախարարական (տեղական) առանձին ձմեռանոցներ («Վձմերոցս արքունի», «յուտեստ») կամ հեծելազորի կայաններ («կայանք զօրացն»), որանեղ մարդկանց և ձիերի համար նախօրոք կուտակվում էր մեծ քանակությամբ կենսամթերք, ուտեստ⁵⁹, ֆոխանակ հազարավոր փթերով խոտ, գարի ու այլ կերականակներ կուտակելն ու հեծելազորերի եանից փոխադրելը, ավելի նպատակահարմար էր համարվում հեծելազորը կամ այրուծին ձմեռները աանել այնպիսի աաք երկրամասեր, որանեղ րացի նախօրոք կուտակված կերի պաշարներից, ձիերի երամուկները կարող էին նաև հարմար արոաավայրերում արածել: Հայ մաաեանագիրների կողմից որպես այդպիսի ձմեռանոցներ կամ հեծելազորի կայաններ են հիշաաակվում՝ Արարաայան դաշաավայրում հստկապես Գառնին, Արաաշատի շրջակայքը, Երտմոնսը, Օշականը, Արմավիրը, Յուլկերար, Արագածոտանում՝ Կուաշ (այժմ՝ Կոշ) ավանը, Արուճը, Աշնակը, ինչպես նաև Ուաիք և Անգեղաուն նահանգների որոշակի շրջաններ, Դրասխանակերտը, Վարդանաշատը, Փառախոտը, Սարգյանքը, անաարակույս՝ նաև Լոռվա, Սյունիքի, Տուարածաաափի, Վասպուրականի, Բարձր Հայքի և այլ շրջանների սիգավեա շաա արոաավայրեր:

Ինչպես արքունի աունը, այնպես էլ յուրաքանչյուր առանձին «աշխարհաանք» նախարար, համաձայն սահմանված օրենքի («Գահնամակ»), իրենց հայրենի կալվածքներում սեփական ծախսերով պահում էին նտխաանված քանակից ոչ պակաս թվով այրուծի, որն անհրաժեշտության դեպքում դրվում էր պեաության կամ թաղավորի արամադրության աակ: 10 հազար և ավելի այրուծի (հեծյալ) արամադրողները կոչվում էին քրիւրա-

⁵⁴ Տե՛ս Н. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2, стр. 167.

⁵⁵ Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քենական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 391.

⁵⁶ Մառարոն, Հատվածներ Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմության (քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան), Երևան, 1940, էջ 51.

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 81.

⁵⁸ Այրուծի, բարդ բառ է, բաղկացած այր-աղամարգ և ձի բառերից: Մառնագրության մեջ օգտագործվել է նաև առնուծի, առնեծի, այրեծի ձևերը (Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզվի, Վենետիկ, 1836, հատ. I, էջ 99).

⁵⁹ Ողո՛ւն. վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 78—80, Նույնի՝ Վարդանանց պատերազմը, Երևան, 1958, էջ 73—74, 201 (ծանոթություն 99). Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1969, էջ 190, 327 (ծեթ. 112):

որք», իսկ հազար ե ավելի հանողները՝ «հազարաւոր»⁵⁹։ Այսպես Սյունյաց ե Արծրունյաց նախարարները «բարձրավորք» էին, իսկ Գուդարաց, Ուսիքի, Կասպից ե տլլ նախարարներ՝ «հազարավորք»։ Հաջորդ կարգերի մեջ մտնում էին հազարից պակաս ե մինչե 50 հեծյալ արամադրող նախարարներն ու իշխանները։ Ու լրիվ տվյալներով, արքունական տան կամ Արշակունի թագավորների սեփական կալվածքներից հավաքած ալրուծին դերտղանցում էր որևէ իշխանի հեծելազորի ե հասնում մոտավորապես 30—40 հազարի։

Պատմա-հնագիտական տվյալների համաձայն, ձին ընտանի անասունների մեջ համարվել է որպես ժողովրդ կենդանի ե ըսա կարելիվոյն արժանացել ճոխ զարդարանքների ու հարուստ կահավորանքի («կահն ձիոյ»)։ Ժիբրին իրենց կահավորանքով թագում էին հարուստ իշխանների հետ՝ դամբարաններում։ Հայկական լեոնաշխարհում ձիու նկատմամբ պաշտամունքի հասնող իրենամբի ու հոգատորութուն ակնառու ապացույցներ են նաև բարձրարվեստ այն արձանիկները, բարձրաքանդակները, մոդելներն ու զարդանկարները, որոնք հայտնաբերվել են հնագիտական պեղումների ժամանակ։ Այդ մասին են վկայում նաև հետադա դարերի ե ընդհուպ մինչև XX դ. սկզբների ընթացքում ապանաքարերի վրա ձիու կամ հեծյալի բարձրաքանդակների կամ ուղղակի ձիու արձան-ապանաքարերի այնքան լայն տարածվածությունը Հայաստանի դրեթե բոլոր մասերում (ազ. IX—2, X—1, 2, 3)։ Ինչպես Առաքավոր Ասիայում, այնպես էլ հատկապես Հայկական լեոնաշխարհի տվարառումների մեջ ձին մեծ տեղ է զբաղում, իսկ ռազմական տուգանքների ու տուրքերի ե այսպես կոչված «նվերների» ասպարեզում առաջնագույն պահանջը ներկայացվում էր ձիու նկատմամբ⁶⁰։

Ելնելով հնագիտական ու մասնադրական նյութերի տվյալներից, տոաջին հայացքից այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ ձին որպես զրաստային-հեծկան (ինչպես նաև՝ մասամբ

լծկան) փոխադրամիջոց, պատկանել ե օգտագործվել է միայն կամ հիմնականում արտոնյալ խավերի, ազնվականության ու «ազատների» կողմից⁶¹։ Ստկայն եթե այդպես գատելու լինենք, ապա տրամաբանորեն կհետևի, որ ինչպես հնագույն ժամանակներում, այնպես էլ հետագա՝ Արտաշեսյան, Արշակունյան ու Բագրատունյան դինաստիաների շրջանում ե առհասարակ՝ հայկական հեծելազորը՝ պատերազմական դործողությունների ընթացքում ամենավճռական ու հարվածային դեր խաղացող ռազմահազարանոց հայկական ալրուծին ռազկացած էր զուտ իշխաններից, ազնվականներից ու ազաաններից, իսկ ժողովուրդն էլ, հետևապես, շատ հեռու էր կանգնած, ինչպես ձիարուծության, այնպես էլ ձիավարության արվեստից։ Սակայն, ըսա երևույթին, ավելի ճիշտ կլինի տսել, որ րտցի արքայազն կամ իշխանազն հրամանատարական ե տոաջտատր կորիզից ու «ազաաններից» հայկական ալրուծին կամ հեծյալ բաճակը, ինչպես պատերազմների ժամանակ տմեն մի զործող ռանակ, կազմվում էր հիմնականում շարքային ռազմիկներից՝ հայ շինականներից ե քաղաքային միջին խավի ներկայացուցիչներից, որոնք նախօրոք՝ իրենց տոտնին կենցաղում առավել կամ պակաս չափով ծտնոթ էին ինչպես ձիավարությանն ընդհանրապես, այնպես էլ հեծելազորի պահանջներին՝ առանձնապես։ Այս կարծիքի օգաին է վկայում նաև այն փտտը, որ միջնադարյան Հայաստանում ձիատեր (ե առհասարակ դրաստատեր) շինականներից պետությունը հարկ չէր զտնծում⁶², որովհետև ձիատեր զուգացիությունը իր տերերի կամ պետության համար կատարում էր աարեր պարհակներ։ Հայկական դատտտանադրքերում ընդգծված օրենսդրական այս հոդվածը, ամենայն հավանականությամբ, կոչված էր խրախուսելու ձիարուծության զարդացումը ինչպես տնտեսական, այնպես էլ պետության ոտզմտկտն ե այլ կարիքները հոգալու համար։

Ու լրիվադարում, հայկական ինքնուրույն պետականության անկումից հետո, հայոց վարչական ու ռազմական հզորության հեա մեկաեզ դադարեց զուլության ունենալուց նաև հայկական

⁵⁹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 79, 314, Հ. Դանիսյանի լրացում, Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի, Բ, էջ 1րածին, 1842, էջ 58—59, Ի. Ածոնդ, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 249—251.

⁶⁰ Ինորոք է Փ. Բուզանդի (V դ.) վկայությունն այն մասին, թե ինչպես Տիրան թագավորի «հուսկավոր» ճանճկեն ձիու աղթով, որը որպես «նվեր» է պահանջում պարսից ռուսակալ Վարադը ե մերծվում, պատերազմ ծագեց Հայաստանի ե Պարսկաստանի միջև (տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 106—113)։

⁶¹ Տե՛ս Я. Манандян, Заметки о феоде и феодальном войске Парфни и Аршакидской Армении, Ереван, 1932, էջ 6—8.

⁶² Մինչդեռ ուշագրավ է, որ հակառակ գրսն ընդգծվում է, թե յուրաքանչյուր տասն ոլխարի զիմաց որպես տուրք պետք է գանձել մեկ գառ կամ ուղղակի ոլխար ե այլն (տե՛ս Մխիթար Գաղ, Դատաստանագիրք Հայոց, էջմիածին, 1830, էջ 146)։

կտղմակերպված այրուծին, Այնուամենայնիվ հայ ժողովրդի առտնին կենցաղում և անասնաբնական մեջ որպես մարգրիկ և բեռներ փոխադրող կարեվոր փոխադրամիջոց, ձիագրասան իր առաջնակարգ դերը պահպանեց ընդհուպ մինչև XX դ. շեմերը:

• • •

Գեղջկական կենցաղում և հասկապես անասնաբնական մեջ ձին որպես գրասաային (հեծկան և բարձկան) փոխադրամիջոց առավել արգյունավետ օգաագործելու նպատակով, հայ ոամիկր հեակում և աիրապեաում էր ձիու լավ խնամքի՝ դարերի ընթացքում մշակված հնավանգ այն եղանակներին, որոնք պահպանվեցին մինչև XIX դ. և XX դ. սկզբները: Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում րացի անդական ձիաանասկներից, արաածված լավագույն (աղնվագույն) առհմաանասկներ էին համարվում աբար, տաճիկ և հասկապես՝ դաբարալ կոչված ձիաանասկները: Բաղմաթիվ ու ընորոշ անվանումներ և անբմիններ էին օգաագործվում նրանց սեռի, գույնի հակացվածության կամ անվանակոչության համար: Այսպես, արու ձիերը կոչվում էին ճուլաաի, երիլաբ, երծուլգ, աալ, մաաակալաա, ալդր, բյաճաա կամ ուղղակի՝ որձ ձի: Էգ ձիերը կոչվում էին մաաակ, մաաակաձի, մաղյաա, գամբիկ, ինչպես նաև, հաղվագալ՝ ճայիկ, ճալ: Ձիու ձագը կամ քուաակր կոչվում էր նաև մաբուկ, բաղաաա: Ըսա գույնի, Հայաստանի ձիերը լինում էին ճերմակ, սեռ կամ ավելի ճիշա՝ ճանճկեն (ճանճանման սե խայաեր ունեցող), պիսակ (ճանճաճերմակ), ջաագույն (կարմրաջաանակագույն), ճաարուկ կամ աղիաա (մոխրագույնի արրեր երանգներ): Ինչպես վրաց, ագրեղանցոց ու պարսից, այնպես էլ հայոց մեջ ձիերին անվանակոչել են հիմնականում արաաքին կեցվածքից, գույնից կամ քայլվածքից ելնելով, այն է՝ Աևուկ, Սպիաակ, Կապուլա, Պիսակ, Մուկիկ, Զաարուկ, Մոխրոա, Միրան, Մարալ, Զեյրան, Թաուան, Նարինչ և ալ անվանումներով:

Անգրկովկասում, ինչպես նաև Հայաստանում արաածված էին ձիերի համեմաարար կարճ՝ միջահասակ անասկները⁸³ (մնղավի բարձրությունը մոտ 140—150 սմ), որոնք աղբի էին բնկնում

լավագույն կեցվածքով (էքսաերյեր)՝ փոքր զլխով, ուղղաձիգ պարանոցով ու բարակ ոսքերով և որոնց ջնորհիվ՝ առավել արագաղարժ ու գիմացկուն էին: Ձիու երկարակեցությունը հասնում է 20—30 սարվա: Տնտեսության մեջ որպես փոխադրամիջոց ավելի ձեռնտու էր համարվում դամրիկը (էգ ձին), որը րացի բանեցնելուց, գիավում էր նաև որպես մարուկներ արաագրող, Հովատակը սնտեսության մեջ՝ հասկապես որպես րարձկան (կամ լրծկան) օգաագործելու համար ամորձաավում էր (կաաել), ալապես այն շաա անհանգիսա (խրաանող) էր լինում: Գուղտցիների մեջ իշխում էր այն կարծիքը, որ հովաաակին պեաք է ժամանակին՝ 2—3 արեկան հասակում «կոաել», իսկ եթե ուղացնում էին, ձին, այնուամենայնիվ, ջարաճճի էր լինում ու խրանող, որովհեաև աորձուկյունից մեջը մնում էր⁸⁴:

Արգեն մայրացած գամրիկին մեկ ամիս աաա, իսկ ծնելուց հեաո՝ մեկուկես-երկու շաբաթ անց սկսում էին աղիաաեցնել: Նորածին մարուկին «ծծից կտրում»՝ մորակաթ կերակրվելուց գագարեցնում էին վեց ամսական գաոնալուց հեաո՝ ոչ թե ասաիճանարար, ալ միանգամից՝ մարուկին աոանձնացնելով: Մեկուկես-երկու շաբաթ անցնելուց հեաո մարուկը մոոանում էր մորը⁸⁵: Մորակաթից կարելուց հեաո մինչև մեկ արեկան գաոնալ մարուկի պոչն ու րաջը պարրերարար խուղում էին, որից հետո մաղերն ավելի արագ ու խիա էին աճում և արղեն հասունանալով՝ ձին լավ պոչ ու րաջ էր ունենում: Մեկուկես արեկանից ասաիճանարար վարժեցվում, իսկ արգեն երկու արեկանից սկսած պարրերարար րանեցնում էին ինչպես թեթե բեռներ անդափոխելու, այնպես էլ հեծնելու համար: Ձիու ինչպես անասնության մեջ րանեցնելու, այնպես էլ աոհասարակ հեծնելու լավագույն արիքը համարվում էր 4—5 մինչև 12-ը, որովհեաև նրա աճը, ձեավորումը անդի էր ունենում մինչև հինգ արեկան գաոնալը: Աղիաաեցնելու, բեռ ու րարձ կրելու համար արգեն վարժեցված ձիերին եիճաճուկ էին անվանում, ալսինքըն խամից ու առմալաթյունից (անվարժությունից) եի ճաճաձ, գուրս հանած ձի:

Ձիու կենսունակության պահպանման ու արղյունավեա աղիաաանքն ապահովելու նպաաակով մշակվել էին խնամքի ու կերակրման հնավանգ

⁸³ Տե՛ս С. К. Даль, Лошадь времени Урарту из раскопок Кармир-блур, *ՀՄՄՀ ԳԱ Վճիգեկագիր* հաս. գիտ., 1947, №10, էջ 58—59, նույնի՝ Результаты изучения млекопитающих из раскопок урартского города Тейшебаини, *ԳԱ Վճիգեկագիր* հաս. գիտ., 1952, №1, էջ 81, С. А. Есаян, Лошадь в военном деле Урарту, *ԳԱ Վճիգեկագիր* հաս. գիտ., 1952, № 4.

⁸⁴ Զ. Մաթևոսյան, Օգոստոս, Երեան, 1967, էջ 178:

⁸⁵ Փորձից ելնելով, հայ ղուղացիներն էլ էլ այն եղրակացության, որ հովատակը լի մերձենում (ղուղավորում) իր մայր-գամրիկին:

⁸⁶ Փալաաա Բուղաճ, սյգ. աղի., էջ 29:

հմտություններ ու միջոցներ, որոնք կիրառվում էին հնարավորին չափ խիստ հետևողականությամբ: Ձին պահում էին հատուկ շինություն մեջ, որը կոչվում էր ավտո կամ օտմ, հնարավորության դեպքում՝ մյուս ընտանի կենդանիներից տանձնացված: Գյուղական պայմաններում, աշխտանքից ազատ ցերեկային ժամերին ձին մեծ մասամբ պահվում էր դրսում՝ մոտակա տնտառում, այդոմ կամ արոտում: Երկար թոկով կապում-օրյուկում, էրճում կամ առաջի երկու ոտքից կապում-չիդարում էին և թողնում, որ արածի: Ընդ որում, ճահճուաներում կամ տվաղուաներում (ղեբում) ձիուն առհասարակ չէին արածեցնում, որովհետև տյո տեղերի խոտը թթու է. ուստի ձիու համար վնասակար (փքում է փորը, ծակոցներ առաջացնում)։ Ինչ վերաբերում է սովորական խոտերին, ապա դերադասելի էր համարվում բարձրագույն ու բլրաշառանդերը: Անոթի ձիուն արոտի չէին դուրս բերում, եթե, մանավանդ, արոտում ցող կար, որովհետև ցողը վնասում էր: Գարնանամուտի և աշնանամուտի եղջամների ժամանակ նույնպես վնասակար էր համարվում ձիերին արոտի դուրս բերելը:

Առհասարակ, ձիուն որպես հիմնական սնունդ՝ եմ, արվում էր դարի (երբեմն՝ աղացած), խոտ, դարմտն, ալյուրի թեփ, իսկ սակավության դեպքում՝ նաև եփած կարտոֆիլ ու ղանաղան բանջարեղեն, քուսպ և այլն: Ասովորաբար, ձմեռային պայմաններում ձիուն դարի չէին տալիս, իսկ եթե տալիս էին, ապա միայն փայտ կամ այլ բեռներ փոխադրելուց մեկ-երկու օր առաջ, որպեսզի ուժ կուտակեր: Առհասարակ, ձիուն բեռ կրելուց անմիջապես առաջ չէին կերակրում: Աշխատանքային թեժ պայմաններում ձիուն տրվելիք օրվա լավագույն կերաբաժինը համարվում էր 3—4 կգ դարի, նույնքան խոտ, 1—2 կգ հարդ՝ հնարիչ ալրաթեփ խառնած: Որպես կանոն, կերակրում էին՝ ձմռանը չորս, իսկ աշխատանքային եռուն օրերին՝ հինգ անգամ (ծով): Գարին թրջում էին մաքուր ջրի մեջ, քիչ փափկեցնում, ապա լավ ցամաքեցնում ու նոր աալիս: Երկար ճանապարհ դնալիս, յուրաքանչյուր 20—30 կմ անցնելուց հետո, հատկապես ջուր եղած վայրերում, ձիուն հանգիստ էին տալիս ու կերակրում: Այսպիսի դեպքերում ձիատերն ունենում էր նաև նրան կերակրելու հատուկ հարմարանք՝ ձիաառաքակ⁶⁷ կամ օնոռ, որն անհրաժեշտության դեպքում դարով կամ խո-

տով լիքը կապում էր ձիու գլխափուկերի ներքևի՝ մոութն ընդգրկող փուկից: Սովորաբար, նախքան ձիուն կերակրելը, ջրում էին, բայց տարբեր դեպքերում արբեր լափով: Աշխատանքից (բեռնելուց կամ հեծնելուց) առաջ չէին թույլ տալիս, որ ձին շատ ջուր խմի: Այս դեպքում նախքան ուտելն էին լավ ջրում, իսկ ուտելուց հետո, աշխատանքի դուրս բերելուց քիչ առաջ, միայն մի քանի կում էին թույլ աալիս խմելու: Աշխատանքից հետո, երեկոյան, ուտելուց առաջ մի քանի կում ջուր էին խմեցնում, իսկ ուտելուց հետո թույլ էին տալիս կուշտ խմելու: Ավելի նպատակահարմար էր համարվում ձիուն դանդաղորեն ջրելը, որի նպատակով նրա առջևից պարբերաբար վերցվում էր ջրով լի դուլը (կախկալ) կամ ջրի երեսին խոտ էր փռվում, որպեսզի ջուրը դանդաղորեն ծծի: Ձիուն միանգամից կարելի է աալ մոտ 10—12 լիտր (մեկ դուլ)՝ ջուր: Ընդունված էր նաև, որ աշխատանքի մեջ դանդաղ ձիուն ջրելուց անմիջապես հետո, ջրատեղում կամ առհասարակ կանգնած չէին թողնում, որպեսզի չմրսեր: Այս դեպքում մի քիչ ման էին ածում, իսկ եթե անհրաժեշտ էր, սկզբում դանդաղորեն և աստիճանաբար քայլքն արագացնելով շարունակում էին ճանապարհը: Քրանած ձիուն ջուր կամ դարի չէին աալիս: Ակղրից քիչ խոտ էին տալիս, հետո՝ դարի: Եթե քրանած ձիուն թույլ տրվեր կուշտ ջուր խմելու՝ «ջրով կընկներ», «կըջրակալեր», որը հաճախ պատճառ էր դառնում սմրակների բորրոքման: Ուստի քրանած և անպատեհ ժամանակ կուշտ ջուր խմած ձիու գլխին սառը ջուր էին լցնում և մոտ 150—200 մետր հեծած ման ածում, որպեսզի խմած սառը ջրի վնասակար ազդեցությունը չեղբացվեր:

Ցուրտ եղանակներին և առհասարակ, եթե ձին քրանած էր լինում, թամր (կամ լծասարք) միանգամից վրայից չէին հանում, այլ թողնում էին այնքան մինչև քրտինքը ցամաքեր: Նման դեպքերում արդեն թամրաղեքժ կամ նույնիսկ դեռևս թամրած ձիու վրա ձգում էին նաև լայն կտոր (թաղիք, կաավ, բրեղենտ), որպեսզի ծածկեր ձիու կռնակն ու դավակը, մինչև քրտինքն անցնելն ու ձիու հանգստանալը:

Ձիու առողջությունն ու նրա կենսունակությունը պահպանելու համար կերից ոչ նվաղ կարելի է նշտնակություն ունենալ նաև ինչպես շինության (ախոռի), այնպես էլ հենց իր՝ ձիու մաքրությունն ու խնամքը: Եվ պատահական չէր ժողովրդի մեջ տարածված այն իմաստուն խոսքը, թե՝ «թիմարելը ձիու կերի կեսն է»: Թիմարում, բոռում կամ մաքրում, սանրում էին ձիասանրի կամ քերիչի

⁶⁷ Տե՛ս Կիրակոս Գանակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 60:

Քյունենների զգալի մասը՝ Դա սորգասիբ էր ինչպես տգրգակցական կամ հարեանական փոխադարձ օգնություն հնավանդ սովորություն, այնպես էլ՝ հաճախ ազգակից կամ երբեմն հարեան ընտանիքների կողմից միևնույն ձին (կամ ձիերը) որպես կիսարար կամ նրանց միջև որպես ընդհանուր սևփականություն հանդիսանալուն։ Այս վերջին դեպքում ձիու խնամքն ու պահպանումը նույնպես ընդհանուր պարտականություն էր, այսինքն՝ յուրաքանչյուր իրավասու կողմ պարտավոր էր հոգալ նաև այդ ուղղությամբ։ Այսպես, Սյունիքում և Լոռիում, արգեն ընտանիքաաներ և ընդհանուր տան մեջ կամ բաժան ապրող եղբայրների միջև, եթե նրանք ունեին մեկ-երկու կամ ավելի ձի, անհրաժեշտության դեպքում կամ «աղգի» սովորի (մեծի, տան մեծի) համաձայնությամբ ու ընդհանուր պայմանավորվածությամբ՝ հերթի էին գրվում, ինչպես առաջիկայում կատարվելիք աշխատանքներն առհասարակ, այնպես էլ ձին (կամ ձիերը) ավելի ընտանիքի կամ եղբոր կարիքներին հատկացնելու Բացի դրանից, բնույթ տեղափոխելու կամ որևէ տեղ պնալու համար ձիաաներ դուրսացին իր ձին միայն էր տալիս նաև ինչպես մոսիկ, այնպես էլ հեռավոր ազգակիցներին կամ հարեանների, պայմանով, որ փոխ աանողը լիովին պատասխանատու լինի ձիու առողջության, անվնասության ու ձիասարքի, ինչպես նաև այդ օրերին ձիու կերի բավարարման համար, Հաճախ ձի չունեցող գյուղացին խոտ, պարի կամ այլ կերակրատեսակներ էր հայթայթում այն հարեանի կամ ազգակցի ձիու համար, որից ակնկալում էր հետագայում ձի փոխ վերցնելու Պատահում էր, որ փոխ էին վերցնում միայն թամբը, որովհետև այն շատ թանկ էր և ամեն ձիատեր չունեի։ Սակայն խնդրելն ու միշտ ուսարական մնալը, այսինքն՝ ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ «մըննաթ անելն» ու ավելի դեպքում ձին փոխ վերցնելը այնքան էլ հաճելի չէր և, ոչ-րոշոր դեպքերում էր, որ ձիատերը պատրաստակամությամբ այն կորամադրեր սզգսկսն կամ հարեան խնդրատուին։ Այսանդից էլ ժողովրդի մեջ արածված «օխար ձիու մըննաթ»⁷¹ բնորոշ արահայտությունը, որն ընդգծում է առհասարակ ուրիշից մի ողևէ արժեքավոր բան (և հաակապես ձի) խնդրել-փոխ վերցնելու ահաճանհրաժեշտությունը (օրինակ, այսպես են ասում՝ «Օխար ձիու մըննաթ արեցի, մինչև խնդիրքս կատարեց»)։

Գյուղերում և հատկապես առևարաշահ որոշ քաղաքներում (Կարս, Ալեքսպոլ, Նրեան) կային

⁷¹ Տե՛ս նաև Պ. Պողոյան, հատ. I, 1953, էջ 98։

հարուստ անհաաներ, որոնք պահում էին 5—10 և ավելի ձի։ Հաակապես քաղաքների շաա ձիատեր անհատներ գրաղվում էին վարձով (ֆրեճ) բեռներ ու մարդիկ տեղափոխելու գործով։ Շաա ձի ունեցող այսպիսի անհատներ մեծ մասամբ պահում էին նաև բեռնասայլեր (ֆուրգոններ), ուստի նրանց ձիերը հիմնականում լծկան էին⁷²։

Տնտեսական կենցաղում որպես բեռներ փոխադրող հարմար միջոց, ձին օգտագործվել է հատկապես Այունիքում, Արցախում, Գեղարքունիքում, Լոռիում, Արադածոտում, Շիրակում, Զավախքում, Բարձր Հայքի ու Մոփքի ոչ-խիսա լեռնային մասերում և այլուր։ Այսպես, Արադածոտի և Շիրակի դուրաղացիներն իրենց մթերքներն ու ապրանքները (մրդեղեն, խմիչք, փայա, փայաածուխ ևն) ձիադրասով վաճառքի էին տանում Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիս, Նրեան, Կարս և այլ վայրեր, որանդից վերադառնում էին արդյունաբերական և կենցաղային այլ ապրանքներով բեռնավորված։ Սյունիքից, առանձնապես Միսիանի և Գորիսի շրջաններից, գյուղացիները ձիադրասով վաճառքի համար Նախիջևան, Օրդուրադ, Մեղրի, Նրեան, Ղաղախ, Բաքու և Գանձակ (Գյանջա) էին փոխադրում հատկապես կաթնամթերք (պանրի ղանաղան անսակներ, յուղ, կարագ, չորթան) և այնտեղից բերում մրդեղեն, խմիչք, արդյունաբերական ու կենցաղային ապրանքներ⁷³։

Առհասարակ, հարթավայրային շրջանների համեմատությամբ, հայ դեղուկի տնտեսական կենցաղում ձին որպես հեծկան-բարձկան փոխադրամիջոց ավելի շաա օղաագործվում էր լեռնային կամ լեռնա-անառաշաա վայրերում։

Ձին, որպես բեռներ փոխադրող հարմար միջոց, օգտագործում էին նաև դուրաղական առտնին կենցաղում կամ սար դնալիս՝ ղանաղան մթերքներ, փայա, կահկարասի և այլն փոխադրելու համար (Աղ. XXII—1, 2, 3, XXIII—2)։

Առհասարակ, ձիադրասով բեռների փոխադրումն ուներ հիմնականում ներքին-տնտեսական նշանակություն և կաարվում էր համեմատաար կարճ տարածությունների վրա, մոաակա երթուղիներով, իսկ արաաքին-անանական նշանակություն ունեցող փոխադրությունը XIX դ. և XX դ. սկզբներին կաարվում էր մեծ մասամբ ուղտերով կամ բեռնասայլերով։

⁷² Տե՛ս, ԱՌ արխիվ, Վ. Ուղայան, Նյութեր երեանի և Կարս շրակայքի ազգագրության, էջ 108—107, 114—115։

⁷³ Տե՛ս Ս. Թառայան, Հայ ժողովրդի արհեստագործությունը, ԱԶ, 1898, Գ, էջ 57—58։ Ստ. Լիսիցկան, Ձանգեղուրի հայերը, Նրեան, 1969, էջ 182, տախտակ C. VII, եկ. 3։

Հայկական լեռնաշխարհի ներքին բնակչության մեջ դժգոհ աշխատանք էր կատարվում նաև վարձու ձիազրաստով: Գրաստային փոխագրամիջոցների (ձի, ջորի, էշ) դերը՝ ֆուրգոններով, սայլերով և ուղանքով կատարած փոխադրումների համեմատությամբ խիստ սահմանափակ էր: Առաջիններն օգտագործվում էին ավելի կարճ տարածությունների վրա՝ հաակապես քարքարոտ կամ գծվարանցանքի ճանապարհներով: Այդպիսի երթուղիներ էին Թագավորական ճանապարհը, Գորիս-Սիսիան-Օրգուբադ-Նախիջևան, Երևան-Աշտարակ-Ապարան-Համամու (Ապիտակ) և այլ ճանապարհներ: Նայած անդանքին, ձիով բեռներ փոխադրելով ձիաերը տարեկան վասակում էր 30—100 ռուբլի եկամուտ⁷⁴:

Այնուամենայնիվ, արգեն XX դ. սկզբներին (1912 թ. ավալներով) Երևանի նահանգի շուրս գավառում (Երևան, էջմիածին, Նոր Բայազետ, Ալեքսանդրապոլ) վարձու փոխադրումներով ղրաղված զրաստների մեջ, ուղտից հետո (մոտ 6000 գլուխ), ձին զրավում էր երկրորդ տեղը (3050 գլուխ): Իսկ ընդհանրապես Հայկական մարդում ձիերի գլխաքանակը, գեոևս 1870 թ. պաշտոնական ավալներով, 1829 թ. համեմատությամբ (22. 504 գլուխ) աճել էր ավելի քան 175 առկոսով և հասել մոտ 40 հազարի⁷⁵: Հասկանալի է, որ արդեն հաջորդ քառասուն ասարվա ընթացքում արդյունաբերության, գյուղատնտեսության ու առևտրի հնազաղարգացմանը զուգընթաց, դժգոհներն աճեց նաև ինչպես ձիերի գլխաքանակը, այնպես էլ դրանց միջոցով բեռների փոխադրման առկոսը:

• • •

Գյուղական կյանքում ձիազրաստի նշանակալից դերով էր պայմանավորված այն նախապատվությունն ու ակնածանքը, որ հայ գեղջուկը աածում էր ձիու և նրա սարք ու կարգի՝ կտհավորանքի նկատմամբ: Մասնավորապես ժողովրդի անտեսական կենցաղում ու ոռգմական կյանքում նրա օգտակարությունն ու, ըստ երևույթին, արտաքին բարեկան և վեհ կեցվածքը նույնպես պակաս դեր չեն խողացել ու նպաստել ձիու պաշամունքի և նրա վերաբերյալ զանազան հավատալիքների ձևավորմանը, հարատևմանն ու մինչև մեր օրերը վերհուշի ձևով դրանց վերապրուկների

ուսուպանմանը: Այդ են վկայում գեոևս վաղնշական ժամանակներից մեղ հասած՝ ձիու պաշամունքի և ժողովրդի անտապաշտական հավատալիքների ցաք ու ցրիվ այն փշրանքները, որոնք այդ ժամանակների թտնծրամած շերտերից սպըրղել և պտհպանվել են երտխտապարտ ժողովրդի հիշողության, նրա բանավոր ստեղծագործությունների, թաղման, հարսանեկան և տոնական այլ ծիսակատարությունների մեջ:

Ինչպես հայ ժողովրդական դուցազնավելում, այնպես էլ առասպելներում, հեթաթներում ու զրույցներում ձիուն վերագրել են գերբնական հաակություններ, որոնց շնորհիվ նրանք կարող էին թռչել (Տեելեե, Թեալուե ևն): Կանխագուշտել (իմաստուն ձի), խոսել ու բարի խորհուրդներ տալ իրենց տերերին: Նրանք ծովածին էին, նրանց ծնել էր մայր-ծովը, ուստի և նրանք ծովագույն էին՝ կապույտ ու ճառնեկեն, փոթորիկ կամ կայծակի պես արագասուրց և հզոր, ինչպես Ստանա Քուռիկի-Ջալալին, ինչպես Քյոո-Օղլու Ղոաթը, կամ՝ Պարսից դուցազուններ Ռուստամ-Ջալի Ռախշն ու Սոհրաբի Աամանդ ձին: Հայ ժողովրդական հավատալիքների համաձայն, վասուրականի Նաղիկ (Նաղլու) ու Խաչիկ (Խաչլու)⁷⁶ և Արարատյան դաշտավայրի Այդր լճերում ապրում էին հրեղեն ձիեր, ու սպիտակ գոմեշներ: Այս տեսակետից ընորոշ է Այդր լճի մասին Պ. Պոռյանի դրի աւած ժողովրդական հետեյալ ավանդությունը: «Այդր գյուղ հասարակ ջուր չի, նրա ջուրը չի գնում, միշտ կանգնած ա, նա անտակ ա, մարդ չի կարող նրա մեջ մտնել: Էն սհաթը կուլ կտան հրեղեն կենդանիքը: Ուրիշ ջրերի միջին ձկներ ու գորտեր են, համա Այդր գյուղի միջին որանց ու մինը չես գտնիլ: հրեղեն ձիանք, սպիտակ հրեղեն գոմեշներ, մարգածուկն ու շատ ուրիշ գազաններ են լիքը Այդր գյուղում: Էգ հրեղեն ձիանոց ցեղիցն ա Քյոոզլվի Ղոաթը, որը թեավոր է եղել... Երբ նրա մաաակ ձին արածում էր լճի ափումը, մի հրեղեն սպիտակ այդր (որձ) ձի գուրս եկավ ջրի միջից, թոավ նրա մատակի վերա ու կրկին ջրի տակ մաավ:

Քյոոզլվի հրամանով ի պատիվ այն այդր ձիու, որը տասն և մեկ ամսից հետո պարգեեց իրտն նրա սիրեկան Ղոաթին, այգ լիճն այն օրվանից կոչվում է Այդր...»⁷⁷: Պարսկաստանում ժողովուրդը հավատում էր, որ գոյություն ունեն նաև

⁷⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 год, отд. 3, էջ 14.

⁷⁵ Տե՛ս Н. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 785—794; Н. Спасский, Сельскохозяйственно-статистические сведения об Эриванской губернии за 1870 год, М., 1972, стр. 15—19.

⁷⁶ «Բյուրակն», Կ. Պոլիս, 1899, էջ 567, Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. I, Երևան, 1931, էջ 192—195.

⁷⁷ Պ. Պոռյան, Երկիրի ժողովածու, հատ. I, Երևան, 1953, էջ 307—311.

ձուլի հղոր «ձիացուլը», որոնք աչքի են ընկնում իրենց արտակարգ հղոր ուժով⁷⁸։ Այստեղից էլ հնազանդ շայաստանում ու Պարսկաստանում Եփրատ ու Տիգրիս գետերի հորդումները կանխելու նպատակով՝ շքեղադարձ ձիերի զոհարեման ծիսակառարություններ⁷⁹։ Նույնպիսի շքեղազարդ և նույնիսկ ևրամակներով ձիերի զոհարեմություններ էին կատարվում նաև Արևին ու Միհրական սուներին⁸⁰։ Գթություն հայցելու նման ծիսակառարությունների վերապրուկներ՝ «չարը խափանելու» և սնոտիապաշտական այլ հավատալիքների ձևով, որհալանվեցին մինչև XX դ. շեմերը։ Ավելի բան երևե հաղարամյակ⁸¹ անցնելուց հետո, հայերի մեջ տաճարանվել էին ձիերի պարանոցից կախվող կամ նրանց լանջապանակների միացման տեղում՝ կրծքին ամրացվող կանթավոր անցք-կախիչով կիսալուսնաձև, եռանկյունի կամ կլոր տեսք ունեցող հուռույթներ ու թալիսմաններ, որոնք, քիչ ավելի ձևավորված, բայց միևնույն նպատակին էին ծառայում։ Դրանք առավելագույն զրի առնրված շարխախան աղոթքներ տարունակող թղթի կտորներ (լիթ) էին՝ մեծ մասամբ եռանկյունի ծավալած, նույն ձևի շորի մեջ կարված և ասեղնադրված։ Նրանք էլ այս թալիսմանների ներքին ծայրերից մետաղադրամ կամ ուրե էլ զարդարանք (նուռնը, զարդակաճակ ևն) էին կախում։ Այս ևրևույթն առավել ակնառու՝ դրսևորվում էր հատկապես ուխտ, այլ յոռնահանգնների և սարյնալիս, ևրը՝

Փախում են շուրից թե թուրք, թե հայեր։
Թնդում են ձորում զանգի հնչյուններ,
Ձիերի խրխինջ, պայակերի դուխուն,
Քաշում է ճաղը⁸², ահեղ մոնում։
Որը տանում է ալալիս⁸³ քեշան,
Կուժն ու խնոցին, ճիպոտն ու շաքաճ⁸⁴։
Որն էլ դարդարված գիր⁸⁵ ու փնջերով
Օրորվում անցնում լեռան լանջերով...

⁷⁸ Տե՛ս Ֆիրդուսի, Ռոստամ և Սոհրար, Երևան, 1967, էջ 25։

⁷⁹ Տակիտոս (քաղեց և լատիներենից հայերեն թարգմանեց Պ. Սոստիկյանը), Երևան, 1941, էջ 33։

⁸⁰ Տե՛ս Քսենոֆոն, Անարասիս (Հ. Մանուկյան, Քենական տեսություն հայ ժող. պատմության, հատ. Ա, էջ 391)։ Ստրաբոն, Հասկածներ Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, 1940, էջ 61։

⁸¹ Տե՛ս Լ. Ալալյան, Դարանների պնդումներ..., էջ 193—194։

⁸² Արու ուղտ, որը քայլում է քարավանի առջևից։

⁸³ Ալուլուիս — հովվական վրանի մեծ տեսակ։

⁸⁴ Եղեգի ձող վրանի հիմնակմախքի համար։

⁸⁵ «Չար ալբից» պատմանող աղոթադիր՝ շորի մեջ եռանկյունաձև կարած և անտոնների վզից կախած։

Բռնել է ճամփեն խիստ իրարանցում,
Դուրում են ձիեր, սանձերը կրծում։—
Ազնիվ մետաքսից ոսկեթել գործած—
Աղաքարիները⁸⁶ թամբերին գրցած,
Հուժկու կրծքներից կապած թալիս-
ման...⁸⁷

Իվում է, թե մոգական բնույթի պես է եղած լինի նաև թամբի հատկապես առջևի քեղի (ելուստի) ճակատին՝ սաղաֆից կամ ոսկրից խճանկարի ձևով հարմարեցված կենաց ծառի կամ (որ քիչ հավանական է) խաչի պատկերը, որը լայնորեն կիրառվում էր հայ թամբագործ արհեստավորներին կողմից (Աղ. XIV—2, XVII—26)։

Հայ ժողովրդական հավատալիքների համաձայն, ձին երտղում տեսները «մուրազ էր»՝ նպատակների կաարման կանխագուշակ։ Լթե հեծյալը ձին անվթար քշում էր, ուրեմն «խեր էր» (բարեգուշակ), իսկ եթե այդ ձին սև էր (այսինքն կապույտ-ճանճկեն)՝ առաջիկա գլխավոր նպատակադրումը ոչ միայն բարեհաջող, այլև արագ կիրադրվեր։ Առհասարակ, երաղում սև դույն տեսները գեպքերի արագ կատարման նախագուշակ էր համարվում։ Ընդհակառակը, եթե երաղում ձին տխուր լիներ, գլխահակ կամ շնթարկվեր իր տիրոջը, ուրեմն առաջիկա կտրևոր գործերը պետք է հետաձգվեին։ Աղեաալի կանխագուշակում էր համարվում երաղում ձիու պոչն սև բաշը կարած տեսները։ դա պարզապես ձիաաիրոջ կամ ընտանիքի տղամարդկության մեկի մահն էր դուշակում։ Տեղին է հիշել, որ հենց իրական կյանքում էլ ինչպես հայոց, այնպես էլ հարևան վրաց և պարսից⁸⁸ մեջ, ևրը մահանում էր ձիատեր հեծյալը, որպես սղոնշան կտրում էին նրա նժուղի պոչն ու բաշը, իսկ ձիու կռնակին սև սզաշոր-ծածկոց (աապնակ) ձրգում։ Սասունում, հուղարկավորությանը դուզնթաց, կաարվում էր նաև առերևույթ (ձևակուն) ձիարշավ։ Նախ մեռնողի ձին սև սզաշոր-ծածկոցով դադաղի հետևից մինչև եկեղեցու դուռն էին տանում, իսկ հանգուցյալին եկեղեցի ընդունելիս՝ նրա ձին ղեմքով դեպի առն շրջած կանգնեցնում։ Մեծ մասամբ րտրձրաստիճան կամ կտրիճ (իգիթ) ննջեցյալին արգեն դեպի դերեղմանոց տանելիս, տնից կամ եկեղեցուց քիչ անցնելուց հետո, 3—4 հողի ձի էին նստում և առերևույթ իրար հեա արշավում-մրցում։ Այդպես, մի քանի անգամ արշա-

⁸⁶ Մետաքսից գործած ձիաթամբի ծածկոցներ։

⁸⁷ Տե՛ս Վառան Միրաբյան, Լավարի որսը, Երևան, 1987, էջ 13 (ընդգծումներ մերն են)։

⁸⁸ Տե՛ս Լ. Ալալյան, Ռոստամ և Սոհրար, Երևան, 1967, էջ 154, 161։

վում էին թափորից դեպի գերեզմանոց և հակառակը, սրնչն որ ննջեցյալի դագաղը հասցրվում էր գերեզմանոց⁸⁹։ Հեծյալ-ննջեցյալի հուղարկավորման ընթացքում նման ծիսակատարությունները ակամայից հիշեցնում են լուսավա, Այունիբի, Արցախի, Զավախքի և պատմական Հայաստանի շատ այլ շրջանների գերեզմանոցներում սիովտո ու գեռես կանգուն բաղմահադար այն բարձրաքանդակավոր ապանաքարերն ու ձիակերպ տապանաքար-արձանները (Աղ. IX—2, X—1, 2, 3), որոնք հեռավոր վերապրուկ են առավել վաղ շրջանում՝ հանգերձյալ կյանքի նկատմամբ տաժած հեթանոսական հավաքի, երբ անվանի ննջեցյալի հեա դամբարանում թաղում էին նաև նրտ ձին՝ իր ամբողջ կահավորանքով, իսկ երբեմն էլ՝ օգնական հեծյալ սպասավորներով հանգերձ։ Ննջեցյալի հեա ձի և օգնական հեծյալներ թաղելու վաղնչական սովորությունը աստիճանաբար տեղը դիշում է դրանք սիմվոլիկ մոգեմներով (արձանիկներով՝ նկ. 2, Աղ. VIII—3), ավելի ուշ՝ նաև արդեն տապանաքարերի վրա սիմվոլիկ կամ իրական պատկերներով փոխարինելուն։ Այս տեսակետից ուշադրավ է, օրինակ, Նոյեմբերյանի (Բրանա) գերեզմանոցում պտնվող ձիակերպ արձան-տապանաքարը⁹⁰ (Աղ. IX—2), որի վրա, բացի քանդակազարդ ձիաարքերից, պատկերված է նաև ննջեցյալ հեծյալի յոթ հողանոց ջոկաաը, որոնց հետ, ըստ երևույթին, նա իրականություն մեջ ընկերակցել է։

Եթե հմայիլները, հուռութենն ու զանազան դիրկապ-թալիսմանները ձիու կենդանության օրոք ծծառայում էին» որպես նրան անվնաս պահելու «միջոցառումներ», ապա սաակելուց հետո նրա անպոսկրը բարձր փայտի ծայրին տնկելով կամ ամրացնելով «հոյակապ շենքերի, փայտի, խոտի գեղերի, ջրաղացների, ընաիր ցանքերի»⁹¹, ալգիների կամ մեղվանոցների վրա, ժողովուրդը հավատում էր, որ այն «չար աչքից» ու ագեաից կպահպանի իրենց բարիքներն ու շինությունները։ Նույնպիսի հավատալիք պահպանվում էր նաև ձիու պայտի «չարխափան» հատկության նկատմամբ, որը գամում էին բակերի, տների, ջրաղացների, ձիահանների ու արհեստանոցների դռներին, ինչպես նաև սալերի և՛ վերջին տասնամյակներում, նույնիսկ, ավտոմեքենաների թափերին։

⁸⁹ Տե՛ս Վ. Պետրոսյան, Սասնա աղագորությունը, Երևան, 1965, էջ 304—305։

⁹⁰ Տե՛ս Լ. Ն. Պետրոսյան, Աղագորական դաշտային նյութեր. Թղթապանակ № 1, ՀԱԽ ԱԲ արխիվ։

⁹¹ «Բյուրական». Կ. Պոլս, 1899, էջ 567։

Հեծյալի մահանալուց հետո, հարուստ նժույգատիրոջ ձիաաարը կամ բաժանում էին առավելապես հեռավոր աղագականներին ու հտրեաններին և կամ՝ վաճառում, որպեսզի հանգուցյալի «աչքը ետ չմնա», երկինք «համարձած հոգին» եա չգա ու չվնասի մերձավորներին։ Ձին վաճառելիս սանձը պահում էին, որպեսզի առհասարակ ձին անից անպակաս լիներ, իսկ նրա պոչի կամ բաշի մազից էլ մի փունջ կտրում և գցում էին ախոռի կամ դոմի հաաակին, որպեսզի աան ԲԱՐԱԲԵՆ (բարիբը) չպակսի, ձին հեար «չտանի»։

Այսպիսով, իշխում էր նաև այն հավատքը, որ ձիուց նույնիսկ զրկվելուց հետո էլ, այն «կտրող էր» օգտակար կամ վնասակար դեր խաղալ տվյալ բնտանիքի և նրա անգամների կյանքում։

Ձիու նկատմամբ պաշաամունքի և ժողովրդական հավաաալիքների այս և նման բաղմաթիվ այլ վերապրուկային արտահայտություններ, ինչպես նաև ձիուն մորթելու, սատկացնելու և, մանավանդ, նրա միսն ուսելու՝ ժողովրդի կողմից սրբացված հնավանդ արգելքը (տաբու) առավել ակնառու է դարձնում ձիու վերաբերյալ հայ ժողովրդի տաժած հատուկ վերաբերմունքն ու բնտանի անասունների շարքում նրան տված տեղը։

2. ԷՇԱԳՐԱՍ. Ելնելով հնապիտական նյութերից, ինչպես նաև սեպագիր արձանագրությունների հաղորդումներից, կարելի է ասել, որ ինչպեո Առաջավոր Ասիայում և հաակապես Միջագետքում, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհում էլը եղել է ամենահնագույն և տարածված գրաստային փոխադրամիջոցներից մեկը։ Այս տեսակետից առավել ընորոշ է այն ուշադրավ հանգամանքը, որ դրավոր (սեպագիր) հաղագումները վերաբերում են համարյա նույն դարաշրջանին, ինչ-որ հնագիտական պեղածո մնացորդները (նկ. 3, Աղ. VIII—1, 4)։ Մոտավորապես II հաղարամյակի սկզբներին (մ. թ. ա.) դրված և ներկայումս պայմանականորեն «էնմերքերն ու Արատտայի կուռավարիլը» կոչված սեպագիր հերոսապատում պոեմում շումերացի հեղինակն իրենից շաա դարեր առաջ աեղի ունեցած իրագարծություններ նկատի ունենալով գրում է, որ Հարավային Միջագետքի Ուրուք քաղաք-պետության ղեկավար, շումերական անվանի դուցազն էնմերքերը (հուսակավոր Գիլգամեշի պապը⁹²), Ուրուքից շաա ու շատ հյուսիս, «յոթ լեռնաշղթաներից» այն կողմ

⁹² Գիլգամեշ, Հին Արեելի դուցազնավեպ, Թարգմանությունը և ներածականը Նյուն Մարտիրոսյանի, Երևան, 1963, էջ 17—18։ Albert Schott, Des Gilgamesch Epos (Redoms Universal Bibliothek, № 7235), էջ 14։

դոնվոդ «Արատտա» կոչված «լեոնալին ևրկրի» կառավարչից իր «դեպանի» միջոցով, դոժան սպանալիքների ներքո, բացի ոսկյա և արծաթյա զարդերից ու թանկարժեք քարերից պահանջում

Նկ. 3. Էջի բրոնզաձուլ արձանիկ: Ետմեր, Ուր քաղաք:
II հազ. մ. թ.ա.

և նաև, որ այդ ևրկրի մարդիկ «ամրապինդ բարձեն լեոնային էշերին» (ansu) և «իրենց բարձունքներից րկրեն լեոնային քարեր» ու «կառուցեն ինձ համար մեծ տաճար, իւղոր սրբատեղի» և՛ «Թող Արատտայի ժողովուրդը ճաշակով (արվեստով) զարդարի նրա ներսը»⁹³։ Ոչ առանց հիմքի և, իհարկե, ոչ առանց վերստահումների, կարելի է ենթադրել նաև, որ Արատտա անվանված այդ լեոնային երկիրը (կամ քաղաք-պետությունը, Արատտա-Ուրարտու-Արարատ) գտնվել է հետադարձ Հայկական լեոնաշխարհ կոչված երկրում, որի մի ղղալի մասը նույնպես ընկած էր Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջև, որտեղ արդրող ժողովուրդները (կամ ցեղային միությունները), արդեն II հազարամյակի կեսերից սկսած գետային

և ցամաքային ճանապարհներով միջոցով առավել սերտ հարաբերությունների մեջ էին գտնվում իրենցից հարավ գտնվող առաջավորասիական զարդացած ու հզոր հարեանների հետ⁹⁴։ Այդ բանի օգտին է խոսում նաև այն հանդամանքը, որ Հայկական լեոնաշխարհը հնուց ի վեր հարուստ էր և հայտնի ինչպես շինարարական բաղմատեսակ քարերով, այնպես էլ քարակոփ վարսեղանների փառաբանված սերունդներով⁹⁵։

Հայաստանի հնագիտական պեղածոների մեջ առայժմ հայտնի են միայն Կարմիր բլուրի (Թեյշե-րահի) պեղումների ժամանակ հայտնաբերված էջի կմախքի մնացորդները։ Ելնելով ատամների կտրուցվածքից և կմախքի ոսկորների ձևից ու շափերից, մասնագետները գտնում են, որ այն լիովին համապատասխանում է անդրկովկասյան ժամանակակից այդ անասնատեսակի միջին շափերին⁹⁶։ Չնայած այն բանին, որ ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները ոչ մի հաղորդում չեն պարունակում էջի մասին, նույն ժամանակաշրջանին (IX—VII դդ. մ. թ. ա.) վերաբերող ասորական սեպագրերում, Ուրարտուից, այլ ավարառումների հետ մեկտեղ, բաղմաթիվ անգամ հիշատակվում է նաև այդ զրաստատեսակը⁹⁷։ Բացի դրանից, չպետք է մոռենալ նաև, որ այնտեղ, որտեղ արձանագրություններում հիշատակվում է ջորին, տրամաբանական է, որ տարածված է եղել նաև ավանակը։

Հայկական լեոնաշխարհում էջի գոյության մասին մատենագրական ամենահնագույն տեղեկությունները վերաբերում են մեր թվագրությունից առաջ V—IV դդ.։ Հույն պատմագիրներ Հերոդոտի և Քսենոֆոնի⁹⁸, ինչպես նաև հայ մատենա-

⁹⁴ См. Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, «Вестник древней истории», 1956, № 1, էջ 38 ևն։

⁹⁵ См. У. Բաբխուդյան, Միջնադարյան հայ ճարտարագետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, Ի. Մարր, Я. Смирнов, Вышопы, Труды Гос. Академии истории материальной культуры, т. 1, 1931; Б. Б. Пиотровский, Вышопы, каменные статуи в горах Армении, т. 1, 1939։

⁹⁶ См. Б. Б. Пиотровский, Кармир-Блур, т. 1, Երևան, 1950, էջ 33; Н. О. Бурчак-Абрамович, Находка домашнего осла в культурных слоях государства Урарту (окр. г. Еревана), «Природа», № 2, էջ 69։

⁹⁷ Н. В. Арутюнян, նշվ. աշխ., էջ 143, 151, 155, 163, 212 ևն։

⁹⁸ См. Геродот, История, перевод с греческого Ф. Минценко, т. 1, 1885, էջ 101; Քսենոֆոն, Կիրոսյեղիա, գիրք II, գլ. IV (Տե՛ս 2. Մանուկյան, Դժնական տեսություն հայ ժող. պատմության, Երևան, 1944, հտված, էջ 397)։

⁹³ С. II. Крамер, История начинается в Шумере, У., 1965, էջ 41։ Ս. Կրամիր «Արատտա լեոնային երկիր» ոչ այնքան որոշակի և, բոլոր երևույթին, մոտավորապես, համարում է Պարսկաստանի սահմաններում գտնվող Լերամասը։

դիրենբրի⁹⁹ վկայություններից երևում է, որ Արածանիի ոտորին և Տիգրիսի վերին հոսանքների ավազաններում լայնորեն տարածված էր այդ դրաստատեսակը:

Ելնելով ինչպես հնագիտական, այնպես էլ պատմա-ազգագրական վկայություններից, լուսաշին հայացքից կարելի է եղբակացնել, որ Հայկական լեռնաշխարհում էլը ծառայել է միայն որպես գրաստային փոխադրամիջոց: Ասկայն ինչպես ցույց են տալիս առաջավորասիական նյութերը, էլը հնագույն Միջագետքում (Շումեր, Ասորիք) ծառայել է ոչ միայն իբրև գրաստային փոխադրամիջոց (սեփնակիր էջ)¹⁰⁰, այլև՝ որպես լծկան ու բանող անասուն¹⁰¹, (Աղ. VII—1, 4):

Հարավային Միջագետքում պեռական և տաճարային անտեսություն մեջ էլը որպես լծկան փոխադրամիջոց և բանող անասուն այդքան մեծ չափերով բանեցնելը, ըստ երևույթին, պեռք է րացատրել նաև այդ երկրի հարթավայրային անդամքով և հողի փափկությամբ: Չնայած հայ մատենագրության կամ աղագրական գրականության մեջ չեն հանդիպում նման վկայությունների, բայց ելնելով XIX—XX դդ. վերաբերող դաշապին նյութերի ընձեռած հնարավորություններից և դիտումներից, կարելի է եղբակացնել, որ ինչպես հնում,

⁹⁹ Տե՛ս Եգիպտոսի Կոպտոսի, Եգիպտոսի, Քիֆիսի, 1911, էջ 55: Պալմիրիա Քանաֆնոգի, Պատմագրություն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 29, 48 են, Կիւսկոս Գաւնալիցի, Պատմութիւն հայոց, Երեւան, 1961, էջ 367—368 են:

¹⁰⁰ Տե՛ս Դիլզամեր, Հին Արեւելքի գյուղատնտեսական, էջ 54:

¹⁰¹ Տե՛ս А. И. Тюменев, Государственное хозяйство древнего Шумера, М.—Л., 1956, стр. 105, 109, 181, 325 են: Н. Д. Флиттнер, Культура и искусство Двуречья, М.—Л., 1958, էջ 123, 127:

Հնագույն Շումերի պեռական ու տաճարային անտեսության մեջ էլը զգալի գեր է կատարել որպես բարձկան ու հեծկան, ինչպես նաև լծկան անասուն: Սեպագիր բարձկներից՝ պարզվում է, որ այն դրաստային լեռնային բացի, մեծ չափով օգտագործվել է նաև երկրագործության մեջ՝ վարուցանքի և այլ աշխատանքներում: Սեպագիր ագլուսակ-վավերագրներից մեկում հենց միայն իբրև գրաստ հիշատակվում է 9660 էջ: Մեծ ուղադրություն էր գործվում էլերի բուծմանն ու րազմացմանը և բնորոշ է, որ ինչպես մյուս անասնաբանականների, այնպես էլ էլերի երամականների խնամքի համար հատկացվում էին հատուկ փորձառու անասնապահներ:

Բն շումերական տնտեսության մեջ ինչքան մեծ տեղ է դրավել այս անասնաբանակը, երևում է նաև պեռական կամ աստղապային տնտեսության տյն խիստ հաշվառումից. որը կատարվում էր ինչպես խոշոր ու մանր եղբերավոր և այլ անասնաբանականների, այնպես էլ սրանց նկատմամբ: Կազմվում էին կերի րացթողման և այլնի մասին ընթացիկ և տարեկան հաշվետվություններ: Հատուկ փաստագրեր էին ձևակերպվում ընկած կամ մորթված անասունների, այդ իմաստով նաև կորած կամ ստակած լեռնի վերաբերյալ և այլն:

այնպես էլ անցյալ դարի վերջերին և XX դ. սկզբներին հայ գյուղի տնտեսական կենցաղում էլը ծառայել է նաև որպես լծկան (Աղ. XXX—3, 4) և, մասամբ էլ, իբրև բանող անասուն (վարել-ցանելու, կալսելու ժամանակ):

Հայ գեղղուկի համար էլը եղել է ամենաանհրաժեշտ, իսկ երբեմն էլ, մանավանդ լեռնային շրջաններում, միակ հարմար փոխադրամիջոցը, որը կարող է բեռներ ու մարդիկ անդափոխել ամենանեղ, զառիվար ու զառիվեր արահեաներով: Գյուղական վայրերում դրեթի յուրաքանչյուր ընտանիք ունեցել է 1—2 և ավելի էլ, քանի որ նրան խնամելը հեշտ էր և պահելն ավելի էժան էր նսաում¹⁰², Քաղաքներում և առևտրական ճանապարհներին հարող շատ բնակավայրերում (Ալեքսանդրապոլ, Երեւան, Կողր, Ալաշկերտ, Կարս և այլն) կային հատուկ մարդիկ՝ էլատերեր (էլակի), որոնք պահում էին 10 և ավելի էլ: էլատերերն ղբաղվում էին վարձով բեռներ անդափոխելով, իսկ երբեմն էլ անհրաժեշտության դեպքում, էլն էին վարձով (քրհնով) տալիս: էլի միջին բեռնաառողությունը շուրջ 100 կգ է: XIX դ. վերջին բեռնափոխադրամիջոցի հարկման նպասակով ընդունված պեռական պաշտոնական ցուցակներում, որպես չափանիշ, մեկ էլատեր (իշարեո) հաշվվում էր 6 փութ (96 կգ.)¹⁰³:

էլը խոնարհ ու հեշտ պահվող, րայց և կամակոր կենդանի է: Հայ ժողովրդական առածն ասում է՝ «Բանը (գործը) տնելով, էլը՝ քշելով»¹⁰⁴, էլը քշելու կամ նրա ընթացքն արագացնելու համար օգտագործում էին սովորական ճիւղա կամ «սեխ» (սխմել բառից՝ վան, Մուշ), որով թեթևակի հարվածում, խթանում (րղում) էին նրան: էլ քշելու սովորական րացականություններն էին՝ «հոգ», «շոշ», «շու» և այլն: Նկատի ունենալով ոչ-այնքան հաճելի այս զբաղմունքն ու դրա դժվարությունները, ժողովրդական առածը խորհուրդ է առելս՝ «էլը ծախի, շոշ-շոշ»-ից պրծի», այդինքն՝ ավելորդ զլխացավանքից խույս առուր¹⁰⁵:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին Հայաստա-

¹⁰² Աղագրական անասնաբանի ուղագրով է որոշ շրջաններում (Սյունիք, Ղարաբաղ-Արցախ և այլուր) պահպանված ավանդական այն սովորությամբ, ըստ որի, յուրաքանչյուր առանձին գյուղ ձգաում էր ունենալ էլերի միասեռ կազմ (միայն արու կամ միայն էգ): Այլպես այդ անասունները շատ անհանդիսա էին պահում իրենց, հատկապես զիջերային ժամերին ողջ գյուղը լցվում էր դրանց տհաճ ձայնակցմամբ (զոռոռոռ):

¹⁰³ ՀՍՍՀ Կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 90, դ. 35, թ. 309—315:

¹⁰⁴ Ա. Տ. Գևաղյան, Առածանի, Երեւան, 1960, էջ 143:

¹⁰⁵ Նույն անգում, էջ 172:

նի ժողովրդական տնտեսության մեջ, րացի լծկան (սալլ, ֆուրպոն և այլն) ու գրաստային մյուս փոխադրամիջոցներից, հաակապես գյուղատնտեսական-դաշտային աշխատանքներում, ինչպես նաև ապրանքների սովորական փոխադրումների աս-պարեզում պալի անդ էր դրավում նաև էշերի մի-ջոցով բեռների փոխադրումը: Եթե 1829 թ. տըվ-յալնեղով դրանց թիվը Հայկական մարզում (Երևա-նի, Կախիջեանի և Օրդուբադի գավառներ) կաղ-մում էր մոտավորապես 9000, ապա 1870 թ. հա-սավ մոտավորապես 16.000-ի¹⁰⁶: Ընդ որում, պետք է նկատի ունենալ նաև այն սովորական հանգո-մանքը, որ հարկադրումից խուսափելու միտումով ժողովուրդը, հաակապես դյուղացիութունը, հնա-րավորության դեպքում միշտ էլ աշխատել է պե-տական իշխանությունների առջև լիովին չրացա-հայանել իր ունեցվածքը:

Հայ առական տնտեսության մեջ էլը հիմ-նականում ծառայելով որպես առօրյա փոխա-դրումներ կատարող գրաստ, մեծ չափով, առանձ-նապես էշտաների (էշակչիների) կողմից օգա-գործվել է նաև վարձու փոխադրումներ կատարելու ասպարեզում, իր տիրոջը աալով աարեկան շուրջ 30—40 ոուր. եկամուտ (1890-ական թթ. դե-րով)¹⁰⁷:

Գրաստային (րարձկան և հեծկան) փոխա-դրամիջոց լինելուց բացի, էշը ծառայել է նաև որ-պես լծկան անասուն՝ ինչպես բեռներ փոխադրելու, այնպես էլ վաթ ու ցտանքի կտմ կալսման ու ձիթ-հանի աշխատանքների ժամանակ: էշը որպես լծկան փոխադրամիջոց միշտդեպքյան հարթա-վայրում լայնորեն ծառայեցնելու հանգամանքը (Աղ. VIII—1, 4) պետք է բացատրել ոչ միայն դեռևս ձիու, շորու կամ եզան որպես աղպիսին ոչ այնքան աարածվածությամը, այլ նաև այդ երկրամասերի հենց հարթավայրային մակերևույ-թով: Եթե լեռնաբլրաշատ վայրերում (օրինակ՝ Հայկական բարձրավանդակում) դրանք հարմար էին հաակապես որպես գրաստ, ապա հարթա-վայրային երկրներում՝ նաև որպես լծկան փոխա-դրամիջոց: Մյուս կողմից, եթե ջատ վաղ անցյա-լում առաջավորտսիակտն կամ միշտդեպքյան պալ-գացած երկրներում էշը որպես րանող կամ լծկան անասուն օգտագործվում էր նաև նյութական մշակույթի բնականոն դարգացման դեռևս ցածր մակարդակի պատճառով (հաակապես դութանի

րացակայությամը ու ձիու և շորու դեռևս չաարած-վածությամը), աղա աղեն XIX—XX դդ. այդ միջոցը՝ հաակապես վար ու ցանքի մեջ էշը որպես րանող անասուն օգտագործելը վկայում էր հասա-րակության մեջ սոցիալ-տնտեսական ծայրահեղ անհավասարության մասին:

Դատելով XIX դ. և XX դ. սկզբներին վերաբե-րող գրավոր պատմա-աղագրական ու աղագրա-կան դաշտային նյութերից, կարելի է եզրակացնել, որ հայոց մեջ գյուղատնտեսական աշխատանքնե-րում էշը որպես լծկան փոխադրամիջոց ու, մա-սամը էլ, վար ու ցանքի կամ կալսոցի ժամանակ քաշող ուժ օգտագործելը կապ ուներ ոչ-այնքան ավտոդուլթի, որքան դյուղացիական ջատ տնտե-սությունների սակավագորության հետ: Հիմնակա-նում չքավոր տնտեսություններն էին դիմում այդ միջոցին, որովհետև լուծեին լծկան ալլ անասուն (եզ, դոմեշ), գյուղատնտեսական անհրաժեշտ գործիքներ ու սարքեր (սալլ, գութան և այլն): Եվ քանի որ էշն ավելի էժան էր (20—40 ոուր.) ու նրա պահել-խնամելն ավելի քիչ ծախսերի հետ կապված, ուստի չքավոր անտեսություններն իրենց վարուցանքը, կալսումն ու մանր փոխադրում-ները սահպված կատարում էին տղ միջոցով:

Որպես լծկան անասուն, էշն օգտագործվում էր հաակապես կիսահարթավայրային և հարթա-վայրային շրջաններում (Արարաայան և Խարեր-գի դաշտավայրեր, Արագածոտն, Շիրակ, Լոռի և այլուր): Այն լծում էին երկանիվ կամ քտանիվ փոքր սալլակներին, որոնցով տեղափոխում էին գյուղատնտեսական զանազան մթերքներ, շինա-նյութ (հող, քար), վառելանյութ (փայտածուխ) և ալլ բեռներ (Աղ. XXX—3, 4), նաև՝ մոտակա քաղաքներում դրանք վաճառելու կամ արդյունա-բերական ապրանքներով փոխանակելու համար:

Փոքր չտիի այս սալլակներին լծում էին 1—3 էշ: Գրանց բեռնատարողությունը չէր անցնում 200—300 կիլոգրամից: Ուշագրավ է, որ էշը սալ-լակին լծում էին ոչ թե սամիններ ունեցող փայաե լծան միջոցով, այլ իամութով (ուստնութ, տե-նութ), որը դրկում է անասունի վիղը, սալլի առեղ-ները ամրացնելով իամութների վրա արված կաշ-վե կամ երկաթե հատուկ օղակներին: Լծելու նմտն ձևը, րսա երևույթին, հայերն բնդօրինակել են անցյալ դարի 30—40-ական թվականներին հոծ զանգվածներով Հայաստանում վերաբնակեցված ռուս դյուղացիությունից (մոլոկաններ, դուխոբու-րներ), որոնք իրենց հեա բերեցին նաև րկաաակ (կուլաան) ունեցող սալլալուծր և ֆուրդոնին ձիեր լծելու իամութը:

¹⁰⁶ Н. Шопен, *нзл. աղ.*, էշ 785—794;

¹⁰⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отд. III, стр. 14.

Փոքր իշխասավորված մանր բեռներ տեղափոխելու համար էլը որպես լծկան փոխադրամիջոց օգտագործում էին նաև բնագույլ միջին վերջին տասնամյակները:

Ինչպես Առաջավոր Ասիայի հնագույն քաղաքակիրթ երկրներում, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհում, վաղնշական ժամանակներից ըսկըսած, էլն օգտագործվել է նաև որպես մեկ այլ, առավել օգտակար ընտանի կենդանի՝ ջորի սանալու համար: Ինչպես հայանի է, ջորին ստացվում է արու էլի և էգ ճրու ղուգավորումից: Ջորի կամ կիսաէլ (лошак) սաանում էին նաև արու ձիու և էգ էլի ղուգավորումից, որը, սակայն, արգյունավետ չլինելով, այգպես էլ լայն աարածում չգտավ: Հայասաանի մի շարք քաղաքներում և գյուղական վայրերում որոշ ընաանիքներ ջորի բուծելու համար առանձնահատուկ խնամքով պահում էին մեկ կամ մի քանի արու էլ (գոփի), որպես բեղմնավորող՝ վարձով ուրիշների ձիերի հետ ղուգավորելու և ջորի սաանալու նպասակով:

Բացի այդ, հայ ժողովրդական բժշկության մեջ մայր էլի կաթը հնուց ի վեր օգտագործվել է որպես կարմրուկ և կապույտ հաղ մանկական հիվանդությունները բուծելու միջոց:

Շինականի սնտեսական կենցաղում էլի ունեցած գգալի դերի մասին են վկայում նաև հայ ժողովրդական հեքիաթներում, առակներում ու ասացվածքներում ակղ գաած բազմաթիվ նյութեր¹⁰⁸: Հատկապես առակներում և, առավելապես, ժողովրդական առածներում՝ էլը որպես գիշեր ու ղօր բանող կենդանու մարմնացում ներկայացվելու հետ միասին, քիչ բարեհոգի ու քիչ ծաղրանքով, փոխարերարար այն պատկերվում է նաև որպես հիմար, համառ, երբեմն էլ անաարեր, իր լավն ու վաար չիմացող կամ բոլորովին «ահաս» արարած: Նման փոխարերություններ են, օրինակ, հետևյալ և բազմաթիվ այլ առածներ¹⁰⁹. «էլին հարսանիք կանչեցին, ասեց՝ հալրաթ ջուր կրելու եք կանչում» (92), «էլը յոթ աեսակ լող գինա,

ջուր որ տեսավ՝ յոթն էլ կմոռնա» (58), «էլը քառասուն անգամ Երուսաղեմ և գնացեր, նորեն էլ էմնացեր» (56), «էլն էլի էն էլն ա, փալանն ա փոխած» (71), «Նախրի միջին էլի ճակատն են պագնում» (105), «Զառավ իր գեղի գեղը, առավ օտարի էլը» (128), «էլն ինչ գիտի՝ նուշն ինչ ա» (47) և կամ՝ «էլավ էլը բեռան աակ կերեա» (146):

Հայանի է, որ հին-արևելյան շաա երկրներում մանր, բայց սնարգ հանցանքների, անառակության ու անբարոյականության համար իրրե պատիժ՝ հաճախ կիրառվել է հանցագործին «էլի վրա թարս նսանցնելու» և գյուղի կամ քաղաքի փողոցներով նրան ի ցույց գնելու, պարսավելու պատժատեսակը, որը հայերի մեջ կիրառվել է նաև մինչև անցյալ գարի վերջերը: Պախարակելու այս ձևը, որոշ իմաստով, հիշեցնում է կվոպական երկրներում անարպանքի սյունին գամելու պատժաձևը: Եվ ահա՝ հանցագործին էլի վրա երեսով դեպի ետ նսանցնելու և պոլը (կամ՝ ցախավելը) նրա ձեռքը աալու պատժաձևը իր արահայաությունն է գաել հեակյալ առածներում. «Անառակը էլը հեծուցեր են՝ պաղշա սեֆասին (անրջանքի ալգին) կերթամ կոր, ըսեր է» (40) կամ՝ «Աղլուր աղին պարսություն (իշխանություն) ալին, առաջ իր մամիգին (հորաքրոջը) իշու վրա նսանցուց» (275): Հնագույն ժամանակներից եկող սովորություններից մեկի արացողման ուշագրավ փաստ է մասնաշնչում Ա. Տ. Ղանալանյանը¹¹⁰, Նա գանում է, որ թերևս առանձնական ջրջանի կենցաղային սովորություններից եկող և նոր հասարակական պայմաններում վերաիմաստավորված ու ալարանական նշանակություն սաացած մի սակեծագործություն է, «Առանց իշի գլխի հարսանիք չի լինի» առածը: Վերջինիս ալարանական իմաստի և ժողովրդական հարսանիքների վերաբերյալ եղած աղգագրական նյութերի հիման վրա, նա ենթադրում է, որ այն կապված պիտի լինի մինչև XIX գ. վերջերը հայկական հարսանեկան հանդեսի մեջ պահպանված հնագույն սովորությունի հեա, ըսա որի հարսանիքի մասնակիցներից մի քանիսը (փեսայի կամ հարսի կողմից) հանդես են եկել դանաղան կենդանիների գիմակներով, մորթիներով կամ սրանց անոնով: «Իշի գլխի», որի մասին խոսք կա առածի մեջ, ըսա Ա. Տ. Ղանալանյանի, ակնարկություն է հարսանիքի, բարեկենդանի և ահասարակ հին ժողովրդական առների ու խաղերի (Ղոյնորա, Ղարագյող և այլն) ժամանակ էլի դիմակով հանգես

¹⁰⁸ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երևան, հատ. I, 1959, էջ 513—514 են, հատ. II, 1959, էջ 204, 207, 409, են, հատ. III, 1962, էջ 92, 232, 428 են, հատ. IV, 1963, էջ 111, 132, 189, 190, 366 են: Սա. Մալոսայանց, Առակներ, ավանդություններ, անեկդոտներ, Երևան, 1958: Մխրթաթ Գոջ, Առակներ, Երևան, 1951, էջ 68, 96: Վաղաճ Այգեկցի, Առակք... Փարիզ, 1825: Ս. Հաբալյանյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 40, 49, 134—138 են: Ա. Տ. Ղանալանյան, Առածանի, Երևան, 1960:

¹⁰⁹ Առածների բոլոր օրինակները աե՛ս Ա. Տ. Ղանալանյան, Առածանի, Երևան, 1960. էջերը նշված են առածների կողքին՝ փակագծերում:

¹¹⁰ Տե՛ս Ա. Տ. Ղանալանյան, աշխ., էջ XX:

եկող զլիափոր, ծաղրածու գերակատարի, առանց որի մասնակցության հարսանիքը լիարժեք չէր լինի:

Մյուս կողմից, հապանական է նաև այն, որ մեր օրերում էլ սովորական զրույցների ժամանակ այդ անասունի անունը տալիս, նախքան «էջ» բառը արտասանելը, սուրբ հայ շինականն օգտագործում է «հեռի լսողաց», «հեռի սեղանից» արտահայտությունները՝ ներողություն արտահայտելու մի ձև, որը ժողովրդի մեջ սովորարար օգտագործվում է Կոստանտնուպոլսի շրջապատում որևէ անհարգի բանի մասին խոսելիս:

էջը հնագույն Միջագետքում հստակացել է զրաստային և լծկան հիմնական փոխադրամիջոցը: Բնականաբար, այնտեղ ես այդ կենդանու մասին լայնորեն ասարածված պետք է լինեին ղանաղան ավանդություններ ու առածներ, որը վկայում են հնագիտական պեղումներից հայտնարեցված սեպագիր պնակիտները¹¹¹։ Այդ ասացվածքներում էջի ընավորության հիմնական յուրահատկությունը համարվում է համառությունն ու իր տիրոջ ցանկությանը հակառակ գնալը: Ահա մի քանի նմուշ. «Իմ էջը սաեղծված է ոչ թե արագ քայլելու, այլ պալու համար» կամ՝ «Նրան պետք է ուժով քարշ տալ ժանտախտավոր քաղաք, ինչպես բռնակիր էջին»։ Մի քանի ասացվածքներում արաահայավում են էջի նաև արաաքին հաաճ յուրահատկությունները: Իսկ առածներից մեկում պախարակվում է արդեն այն ժամանակներում բարոյական արաահամարված վաղ ամուսնությունը: Այդ առածն այսպես է հնչում. «Ես երեք արեկանի հեա չեմ ամուսնանա, ինչպես դա անում են էջերը»:

էջի մասին փոխարեբական իմաստությունամբ տոգորված բաղամթիվ հակիրճ ու սրամիտ տաածներ ու ասացվածքներ են սարածված նաև հարեվան կովկասյան, ինչպես նաև միջինասիական շատ ժողովուրդների մեջ, ի միջի այլոց, նույնպես վկայում է այդ կենդանու ասարածվածության ու անցյալում ժողովրդական անտեսության մեջ խաղացած դրալի դերի մասին¹¹²։

3. ԶՈՐԵԳՐԱՍ. Հնագույն ժամանակներից սկսած ժողովրդական փոխադրամիջոցների մեջ առաջնակարգ տեղ է դրավել ջորեդրասար. ջորին հիմնականում ծառայել է որպես բռնակիր փոխադրամիջոց: Հենց սկզբից հարկ է նշել, սր այն իրեն տղպխիսն իր դիմացկունությամբ և հաակապես լեռնային անդանքներում որպես դրասա բա-

նեցնելու հարմարավետությամբ ամենուր (որտեղ որ տարածված է եղել) գերադասվել է ինչպես ձիուց, այնպես էլ էջից:

Ջորին ինչպես Առաջավոր Ասիայում, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի էր դեռես վաղնջական ժամանակներից: Մինչ այժմ կատարված հնագիտական և պաամա-մշակութային ուսումնասիրություններից ելնելով, կարելի է ասել, որ ջորու ստացման և նրտ՝ որպես փոխադրամիջոց օգտագործելու հայրենիքը ամփոփվում է հաակապես փոքրասիական և ապա՝ միջագետքյան հնագույն քաղաքակրթությունների շրջանակներում:

Առաջին ջորիներն, ըսա երեուլթին, ստացվել են էջերի և ձիերի պաաահական աղատ դուղավորումից, և, բնականաբար, այն երկրներում, որտեղ միաժամանակ լայնորեն տարածված են եղել ինչպես էջը, այնպես էլ ձին: Այդպիսի երկրներից է համարվում նաև Հայկական լեռնաշխարհը, որտեղ, իրոք, այդ երկու անասնաանակներն էլ գոյություն են ունեցել հնագույն ժամանակներից¹¹³։ Աստիճանարար ջորին լայն ասարածում է դաել նաև Միջագետքում, Իրանում, Եգիպտոսում և արդեն սվիլի ուշ՝ Հունասանում ու Հռոմում:

Ջորու դոյության մասին առաջին հավասաի վկայությունները վերաբերում են նախքան մեր թվագրությունը XXVI—XXV դդ. վերադրվող Ուրիառաջին հոըստության ժամանակաշրջանին: Ուր քաղաքի «արքայական» գամբարաններից մեկում հայտ-

¹¹¹ S^hu B. В. Струве, Древнейшая Вавилония. «История Древнего мира», т. 1, т. 1, 1935, էջ 142, Н. И. Лакота, Разведение и выращивание мулов, М., 1948, էջ 4—5.

Մեր թվագրության առաջին դարերից սկսած ջորին լայնորեն տարածվում է աշխարհի համարյա բոլոր երկրներում (որացի ծայր հյուսիսյին շրջաններից), իսկ արդեն XV—XVI դդ. (կվոպացիների միջոցով) այն մուաք գործելով ամերիկյան մայրցամաք, բաղմագվում է հսկայական լափերով: 1938 թ. տվյալներով, եթե աշխարհի բոլոր երկրներում միասին վերցըրած, դոյություն ուներ 15,400 հաղար ջորի, ապա միայն ամերիկյան մայրցամաքներում (հատկապես՝ Մեքսիկա, Արգենտինա, ԱՄՆ) դրանց թիվը հասնում էր 7,100 հաղարի, այսինքն՝ համարյա կեսը: Ասիական մայրցամաքում ջորիների թիվը հասնում էր մոտ 6 միլիոնի, Եվրոպայում՝ 2.100 հաղարի, Աֆրիկայում՝ 600 հաղարի: Դեռ ավելին, կային այնպիսի երկրներ (Չինաստան, Իսպանիա), որտեղ ջորիների թիվը դերազանցում էր ձիերի թվին:

Ազդագրական անսկեսից բնորոշ է նաև այն ուշագրավ երևույթը, որ եթե Ասիայում և Աֆրիկայում տեղաբնիկների կողմից ջորին հիմնականում ծառայեցվում էր որպես զրասաային փոխադրամիջոց, ապա Եվրոպայում և Ամերիկայում, ինչպես նաև նրանց ասիական ու աֆրիկյան զաղութներում և Ավրաստրալիայում այն նաև լծկան փոխադրամիջոց էր:

¹¹¹ S^hu C. H. Крамер, История начинается в Шумере, М., 1956, стр. 31—41, 154.

¹¹² Իմաստության քարվան, Երևան, 1968:

նորերված հռչակավոր «հեծելագորշի» («ШТАН-
дарт») վրա պատկերված է նաև ռազմականորեն
վարվող մարտ (Աղ. VIII—1, 4), որանդ ղանգվա-
ծեղ անիվներով քառանիվ այդ մարաակաորերից
յուրաքանչյուրին լծված է շորսական ջորի¹¹⁴։

Ջորու մասին հիշաակության ենք հանգի-
պում նաև մեր թվագրությունից առաջ՝ արդեն III
հազարամյակի վերջերի կամ II հազարամյակի
սկզբների իրադարձություններ արաացողոդ հռչա-
կավոր Գիլգամեշի մասին ջումերա-բարելական
գլուցաղներգության մեջ, Սիրո և աոփանքի ղիցու-
հի իշարար, ցանկանալով գայթակղել գեղեցկա-
աես ղյուցաղն Գիլգամեշին, հմայիլ խոսաումների
հեա մեկանղ, առաջարկում է նաև իր ժամանակի
արքայավայել ընծաներ՝ Վաղվարթե ոսկեղեն
կաոք» ու «երկու սրնթաց ջորի»¹¹⁵։

Ջորու մասին նույնպիսի, բայց արղեն հնա-
ղույն փոքրասիրական (կամ՝ հինանատլիական)
և միքենյան խալաձեված մշակութների ժամա-
նակաշրջանին (XIII—XII դդ. մ.թ.ա.) վերարե-
բող¹¹⁶ վկայություններ կան նաև Հոմերոսի «Իլիա-
կան» գլուցաղնավեպում¹¹⁷։

Ինչպես ցույց են աալիս վկայակոչված, բայց
բնականարար ոչ լրիվ, սակայն իրենց վաղեմու-
թյամբ, ըսա երևույթին, ամենահնագույն անղեկու-
թյուններ, Հայկական լեոնաշխարհին հարող հարե-
վան հնագույն ժողովուրդների մեջ ջորին վաղուց ի
վեր հայանի լավագույն փոխագրամիջոցն էր։ Սա-
կայն ելնելով հնագիական և պաամա-մշակութա-
յին ուսումնասիրություններից, պետք է ենթաղրել
սր հնագույն գլուցաղնավեպերում («Գիլգամեշ»,
«Իլիական») կամ սեպագրերում ու պաակերներում
այնքան հպարտությամբ հիշատակվող ջորիները

տեղական շին, որ գրանք կամ ագամավար կամ
նվիրասովություն են եղել¹¹⁸։ Ամենայն հավանա-
կանությամբ, հնագույն միջագեաքյան կամ արե-
մտա-փոքրասիրական քաղաք-պետությունների
ռաղմապեները այդ ջորիները ձեոք էին բերել
Հայկական լեոնաշխարհից կամ մարա-պարսկա-
կան լեոնաստաններից։ Բնորոշ է նաև Ուրարաու-
յում ջորու մասին ուրարտական և ասորեստանյան
սեպագիր արձանագրություններում հիշաակու-
թյունների համեմատությունը։ Այն ղեպղում, երր
որպես սովորական փոխագրամիջոց, ուրարա-
կան արձանագրություններում ջատ քիչ են հիշա-
աակվում ինչպես էջերը, այնպես էլ ջորիները, ա-
պա արղեն ասորեստանյան (Թիգլաթպալասար
III-ի, Աշուրնասիրպալ II-ի, Սարգոն II-ի և այլոց)
հիշաակությունները Ուրարտուից ավարաոած կամ
որպես հարկ սաացվող այդ անասնաեսակի մասին
ավելի հաճախակի են, որանղ շեջավում է ինչպես
գրանց քանակը («անհամար քանակով»՝ Սալմա-
նասար III), այնպես էլ, որոշ գեպղերում՝ նաե
աեսակը («լծկան ջորիներ») կամ ընույթը («կա-
տաղի ջորիներ») ¹¹⁹։

Հայանի է նաև, որ գեոես մինչև I հազարամ-
յակը¹²⁰ (մ. թ. ա.), հնագույն Շումերի և Ասորես-
աանի անաեսական կենցաղում գրասաային ե
լծկան հիմնական և համարյա միակ փոխաղրամի-
ջոցը էշն էր, իսկ ձին կամ ջորին ջաա հաղվագեո
են հիշաաակվում և այն էլ՝ որպես լեոնային երկ-
րի էջեր» կամ լեոնային էշ»¹²¹։

Այսպիսով, անմիջականորեն Հայկական լեոնաշ-
խարհում ջորու գոյության մասին վկայու-
թյունների հանգիպում ենք մեր թվագրությունից
առաջ, IX—VIII դդ. վերարերող ուրարական և
ասորեստանյան սեպագիր արձանաղրությունե-
րում¹²², որոնք վերարերում են այս կամ այն կողմի

¹¹⁴ А. Н. Тюменев, *Եղվ. աշխ.*, էջ 130, 322, աղյուսակ-
ներ 18—19; И. Д. Флиттнер, *Եղվ. աշխ.*, էջ 117; Հարկ է
եղել, սակայն, որ ուսումնասիրողներից ոմանք պնղում են, որ
այդ լծկանը ոչ թե ջորի, այլ ցիո (վայրի էշ) կամ սովորական
էշ է։ Նկաաի ունենալով այն հանգամանքը, որ ձին (լեոնային
էշը) այս կողմերում բավականին ուշ է աարածղել, պեաք է
կարծել, որ «հեծելագորշի» վրա պաակերված լծկանը էշ է։

¹¹⁵ Տե՛ս Գիլգամեշ, Հին Արենելթի գլուցաղնավեպ
(Թարգմանությունները և ներածականը Նշան Մարտիրոսյանի),
Երևան, 1963, էջ 53—54; И. М. Дьяконов, Эпос о Гиль-
гамеше, *Մ*—1; 1961, стр. 39; И. Д. Флиттнер, *Եղվ.*
աշխ., էջ 82; С. Н. Крамер, *Եղվ. աշխ.*, էջ 218—219.

¹¹⁶ Տե՛ս И. М. Дьяконов, Предыстория армянского
народа. История Армянского нагорья, с 1500 по 500 гг.
до н. э. Хурриты, лувийцы, протоармяне, *Երևան*, 1968,
էջ 107—119.

¹¹⁷ Տե՛ս Համերոս, *Իլիական* (Թարգմանություն Հ. Համ-
բարձումյանի), Երևան, 1955, էջ 453—455, 202.

¹¹⁸ Օրինակ՝ «Իլիականում» հիշատակելով «ամրասմրակ»
ջորիների մասին, Հոմերոսն անմիջապես շեջում է, որ մի-
զացիք էին մի օր նվեր բերել Պերիամոսին։ Ընթաղրվում է,
որ միզացիք ապրում էին Փոքր Ասիայի արևելյան մասե-
րում, Հայկական րարձրավանդակին համընկնող երկրամասերից
մեկում։ (Տե՛ս Համերոս, *Իլիական*, էջ 453 և 504; В. В.
Струве, *Եղվ. աշխ.*, էջ 142).

¹¹⁹ И. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство
Урарту, *Երևան*, 1964, էջ 141 և 5.

¹²⁰ Տե՛ս И. М. Дьяконов, Предыстория армянского
народа, *Երևան*, 1968, էջ 41—42; А. Н. Тюменев, *Եղվ.*
աշխ., էջ 109, 181, 105—106, 325; И. Д. Флиттнер,
Եղվ. աշխ., էջ 123, 127.

¹²¹ Տե՛ս Խ. Սամուիլյան, Հին Հայաստանի կալատրան,
հատ. I, Երևան, 1941, էջ 268; С. Н. Крамер, *Եղվ. աշխ.*,
էջ 38—39.

¹²² Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства

Ուսղավորների ուսղմարչալներին ու ավարառուներին, Այլ տվյալների համաձայն, ջորերուծութունը կամ ջորին իրրե գրաստային և չծկան փոխադրամիջոց տարածված էր Ուրարտուի մի շարք շրջաններում, որոնք համապատասխանում են պատմական Հայաստանի Հեր-Ջարեանդ, Մոկք, Կորճայք նահանգներին, Տավրոսի լեռնաշղթան հյուսիսից և հարավից ընդգրկող Տարոն ու Սասուն գտնվողներին, մասամբ՝ Մոփքին, Մալաթիային (Փոքր Հայք) և Տայքին:

Ինչպես թելադրում են հետադա մատենագրական¹²³, ապա՝ XIX—XX դդ. աղագրական¹²⁴ և արդեն ժամանակակից դաշտային¹²⁵ նյութերը, ջորերուծությունը կամ ջորեպանությունը հիմնականում տարածված է եղել Հայկական բարձրավանդակի լեռնային կամ խիստ լեռնային մասերում:

XIX դ. և XX դ. սկզբներին ջորին որպես գրաստային փոխադրամիջոց տարածված էր Արեմտյան Հայաստանում՝ Խարբերդի (Արաբկիր, Ակն, Մալաթիա, Խարբերդ), Մարաշի (Ջեյթուն, Մարաշ), Կարին-Էրզրումի (Քղի, Բաբերդ, Խնուս), Բաղեշի (Արծկե-Ադիլչեաղ, Մուշ), Բալահովտի (Բալու, Ճապաղջուր) և Վանի (Հայոց-ձոր, Շա-

տախ, Բերկրի) շրջաններում, որոնցից առանձնապես աչքի էին ընկնում Ջեյթուն, Ակն և Արաբկիր, Քղի և Խնուս, Արծկե-Ադիլչեաղ և Բաղեշ քաղաքներն իրենց շրջակա դյուլախմերքով: Արևելյան Հայաստանում ջորեպանությունը տարածված էր հիմնականում Սյունիքում և Վայոց-ձորի, Գանձակի¹²⁶ ու Արցախի որոշ շրջաններում:

Ջորերուծությամբ կամ ջորեպանությամբ շեն ղրաղվել Գեղարքունիքում, Կոտայքում, Մերձարաքսյան շրջաններում (դեռի տեղեկներից սկսած մինչև նախիջևան), Արագածոտնում, Շիրակում, Լոռիում և Դաշաային Ղարաբաղում: Սըանք հիմնականում դաշտավայրային կամ նախալեռնահարթավայրային տեղանք ունեն և այստեղ լայնորեն տարածված էին ինչպես սայլային, այնպես էլ գրաստային մյուս փոխադրամիջոցները (էշ, ձի, մասամբ՝ ուղա):

Հայկական լեռնաշխարհում ջորու, որպես բեռներ և մարդիկ փոխադրելու միջոցի, մասին թե փաստարկման և թե մեկնարանություն տեսակետից առավել ընդուն է Նղնիկ Կողրացու (V դ.) հեռակալ միտքը. «Ձի ոչ երբեք տեսաք՝ թե կովք ղէշ ծնան, և ղէշս եղինս, ... և ոչ առիվծք ձիս, և ոչ ձիք օձս, բայց միայն մի ինչ ծնունդ է՝ ղոր մարդիկք հնարեցան արաաքոյ կարդաց բնութեան, ծնուցանել ի ձիոյ ջորիս. և նույնք (ջորին) անսերմն և անծնունդ են. ղի ոչ յ'Աստծոյ կարգեցան՝ այլ ի մարդկանէ հնարողութենէս»¹²⁷:

Ինչպես նշվեց վերը, ջորին ստացվում է առու էշի և էգ ձիու, կամ արու ձիու և էգ էշի սերումից: Հայոց մեջ առավել տարածվածն ու գերադասելին համարվել է առաջինը: Ուշագրավ է, որ մինչև օրս հայանաբերված՝ ջորու մասին ջումբական միակ առածը վերաբերում է հենց այդ անասունի սերմանը. «Օ, ջորի, ով է քեզ հանձն առնում՝ քո հայրը, թե՞ մայրը»¹²⁸: Նույն ոգով է առգորված նաև հայ ժողովրդական հեռակալ հանելուկը.

«Կպան կաղնին ու կաղմղին (կաղամախին) իրար,

Կաոր մը ընկավ՝ նա կաղնի էլ, նա կաղմղի»¹²⁹:

¹²⁶ Գանձակի (Գենչե) շրջանի մասին խոսելիս, XVIII դ. թուրք պատմագիր Քյաթիր Չելեբին ընդգծում է, որ այսպեղի ջորիներն այլ երկրների ջորիներից գերադասեց են և հարդի (Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի մասին, հատ. II, 1964, էջ 14):

¹²⁷ Նղնիկ Կողրացի, Նղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, գիրք 2-րդ, Գ, էջ 85:

¹²⁸ Շ. Ի. Կրաքեր, Նշվ. աշխ., էջ 155:

¹²⁹ Ս. Բ. Հաբուրյունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 89:

в древнем Закавказье, СА, XXIII, 1955; Н. В. Арутюнян, Նշվ. աշխ., էջ 159, 212:

¹²³ Տե՛ս Նղնիկ Կողրացի, Նշվ. աշխ., էջ 75, 85; Սովսես Կաղանկավազի, Պատմութիւն Ազոուների աշխարհի, Մ. 1860, էջ 150: Կիրակոս Կանծակցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 173: Զաֆարիա Քանաֆեղի, Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, հատ. Ա, էջ 29, 31—32, 66—67, հատ. Բ, էջ 132: Արաբուս Կրեանցի, Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 64—67: Մանգ ժամանակագրութիւններ, հատ. II, աշխատախրութիւնով Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1956, էջ 396: Սոփիանո Օրբելյան, Պատմութիւն ասան Սիսական, Մ. 1861, էջ 52—54, 119 և այլն:

¹²⁴ Н. Шопен, Նշվ. աշխ., էջ 785—797; Н. Спаский, Сельскохозяйственно-статистические сведения об Эрив. губ. 1870, էջ 15, 29: Памятная книжка Эриванской губернии на 1914., отд. III, стр. 14: А. М. Колубикин, Նշվ. աշխ., հատ. I, 1888, էջ 204—205, հատ. 2, 1890, էջ 108—115, 198, հատ. 3, մաս 2, 1891, էջ 64—65, 71—72, հատ. 8, մաս 2, 1890, էջ 31, 143—146, հատ. 3, մաս 1, էջ 150—159, 439—440: А. З. Тамашес, Материалы по изучению живогноводства в Армянской ССР. Труды экспедиции по обследованию сельского хозяйства Арм. ССР в 1926 г., серия 2, Животноводство, вып. I, Тифлис 1930.

Ալե և ակեցիլ, Պատմա-աղագրական-տեղագրական ժողովածու, Փարիզ, 1552, էջ 41, 217, 380: Վահե-Հայկ, Խարբերդ և անոր ոսկեղեն դաշար, Նյու-Յորք, 1959, էջ 669—706, 844: Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալն և ներկայն, Վիեննա, 1900, էջ 13, 53—54, 95 և այլն:

¹²⁵ Տե՛ս Լ. Ն. Պետրոսյան, Աղագրական դաշտային նյութեր, Բղթպանակ № 3, էջ 14 և հետ., ՀԱԻ ԱՐ արխիվ:

Այս տեսակներից զարմանալիորեն համահունչ-
լյուն և կարծես թե շումերական առածի փակա-
դժերը բացող պատասխան է հայ ժողովրդական
նույնապիսի առածը. «Ջորուն հարցրան՝ հերդ ո՞վ
ա, ասավ՝ մերս ձին ա»¹³⁰:

Հայաստանում, ինչպես նաև Վրաստանում,
Ադրբեջանում և Ղաղախստանում, ջորին սովորա-
բար ստանում են տեղական մանր (կարճ, հասակը՝

Իհարկե, հայ շինականը հնուց ի վեր իմացել
է, որ համադանյան (Պարսկաստան) բարձրորակ
ցեղաանասակի արու էջից¹³² ստացվում է առաջնա-
կարդ ջորի (մնդավի բարձրությունը՝ 150—165
սմ): Սակայն, ելնելով XIX—XX դդ. նյութերից,
կարելի է ասել, որ այդ ցեղաանասակի էջը, ինչ-
պես նաև դրանից ստացված լավորակ ջորին շատ
հազվադեպ է պատահում ինչպես Հայաստանում,

Նկ. 4. Ջորիների երամակը խոտհարքում:

մնդավի բարձրությունը 80—105 սմ) տեսակի որձ
էջի և բարձկան-հեծկան անղական մառակ ձիու
ղուղավորումից, որոնք լինում են մանր անասակի
բարձկան ջորիներ՝ մնդավի բարձրությունը 110—
130 սանտիմետր¹³¹ (Նկ. 4):

այնպես էլ նրան հարեան կովկասյան երկրներում:
Հնտանի անասունների աճեցման բաղադար-
յան փորձից ելնելով, մարդն արդեն շատ հնուց
նկատել է, որ աարրեր տեսակների խաչաձևման
միջոցով ստացված խառնածինը, և հատկապես
աարրեր, ինքնուրույն անասակներից առաջացածը

¹³⁰ Ա. Տ. Ղաճալաճյան, Առածանի, Երևան, 1960, էջ 102:

¹³¹ Տե՛ս *И. И. Лакоса*, К разведению мулов в СССР. Журнал «Проблемы животноводства», 1934, № 6. Նույնի՝ Разведение и выращивание мулов, М., 1948, стр. 4—10; *В. Хлодзинский*, Практическое руководство к разведению мулов, Пб., 1886.

ՍՍՀՄ լեռնային շրջաններում (հատկապես Միջին Ասիա, Կովկաս) գյուղատնտեսության և տրանսպորտի կարիքների համար որպես հարմար փոխադրամիջոց բաղադրվում են հիմնականում բարձկան և լծկան ջորիներ: Առհասարակ, լեռ-
նային վայրերի համար բարձկան ջորին ունենում է մնդավի
130—150 սմ բարձրություն: Առավել լավորակ բարձկան ջորին
ստանում են կովկասյան և միջինասիական (կարաբախյան, լոկայական և այլ) ձիատեսակների հեծկան-բարձկան մառակ

ձիու և մարիական կամ համադանյան ցեղատեսակի արու էջի
(մնդավը՝ 120 սմ.) ղուղավորումից:

Լծկան ջորու մնդավի բարձրությունը 150—165 սմ է:
Այդպիսիք սառնալու համար ջոկում են ավելի խոշոր տեսակի
մատակ ձի և 130—140 սմ-ից ու պակաս մնդավի բարձրություն
ունեցող արու էջ, Թուրքմենական ՍՍՀ անասնապահական
ֆերմաներում պահվում են հատուկ՝ արտադրող, հաակապես
մարիական կամ համադանյան ցեղատեսակի որձ էջեր՝ լծկան
ջորի ստանալու համար: Այդ նպատակով, որպես մատակ ձի,
գերազանցվում են ծանրաքաշ և վարդուն ձիատեսակները:

¹³² Այստեղից էլ պարծենկոտ աղմկաբարություն ու տեձ-
նադավությունը ձաղկող հայ ժողովրդական հեռեկալ առածը.
«Համադանից էկած էյը օխտր օր կղոտ» (Տե՛ս Ա. Տ. Ղաճալ-
ալաճյան, նյմ. աշխ., էջ 319):

աչքի է ընկնում առավել կենսունակությամբ ու ամրությամբ, ինչպես նաև՝ երկարակեցությամբ, ուժով ու առողջությամբ, հառնածինն իր մեջ համատեղում է միջավայրի նկատմամբ հարմարվելու արտակարգ ունակություններ, որոնք ձեռք են բերվում ծնողների բազմադարյան էվոլյուցիայի ընթացքում: Այս տեսակետից ղալի արդյունքներ է ապիս էջի ու ձիու խառնածինը՝ ջորին, որն աչքի է ընկնում զարմանալի կենսունակությամբ և ուժով: Հասակապես նկատելի է, որ հիվանդության կամ սնրարենպաստ ընակլիմայական պայմանների հետեանքով ջորու կորուստը հազվադեպ երեվոյթ է:

Արաաքինից ջորին շատ ընդհանրություններ ունի իր ծնողների հետ¹³³. դուխը ձիու ղիխից մեծ է, ականջները ու պոչը նման են էջի, իսկ ոտները՝ ձիու: Համապատասխան անգամներին, Ամուր սմրակները և ոտների առավել զարգացած ու ճկուն ջղերը ջորուն, հատկապես լեռնային պայմաններում, դարձնում են անփոխարինելի: Զին ապրում է 20—30 տարի և տնտեսության մեջ պիսանի է 8—10 տարի (հակապես՝ կյանքի 4—12 տարիքում): Համարյա նույնպիսի համամասնությամբ, բայց քիչ ավելի՝ անասնության մեջ տշխատունակ է նաև էջը: Մինչդեռ ջորու կյանքի տեղությունը 30—40 տարի է: Այսպիսով, ինչպես երկարակեցությամբ, այնպես էլ աշխատունակության աեոդությամբ ջորին 1,5—2 անգամ պերաղանցում է իր ծնողներին: Այսպես 4 տարեկանից սկսած այն լրիվ բեռնվածությամբ բանեցվում է անասնու-

¹³³ Сб. И. И. Лакоса, Разведение и выращивание мулов, У., 1948, էջ 24 ևն: А. А. Озолн, Л. А. Цыбульский, За племенное оленеводство. Журнал «Коневодство», 1934, № 4; Т. М. Шатерникова, Н. В. Румянцев, Случаи плоднотн мулиц. Журнал «Коневодство», 1933, № 6:

Ջորեսերմով հզիությունը մատակ ձիու մոտ տնում է 11,5 ամիս (15 օրով ավելի, քան ձիաբուտակի ժամանակ): Ջորեստրուկը ժորակաթիպ կտրում են 6—8 ամսականից, իսկ արգեն երկու տարեկանից վարժեցնում են աշխատելու Նրեք տարեկանից ջորեստրուկին կանոնավորապես օգտագործում են թեթե բեռներ կրելու համար, իսկ չորս տարեկանից՝ լրիվ բեռնավորում իրեն սովորական զրաստ (ընդ որում, ջորին ապրում է 30—40 տարի): Բնավորությունն առավել հանգիստ դարձնելու նպատակով, արդեն 1,5—2 տարեկան տրու ջորիններին ամորձատում (սկոտում) են: Արու ջորին անսերմ է և երբեք ու ոչ մի անջ լի վավերացված, որ այն կարող է պտուղ տալ: Զիշա է նաև այն, որ թե՛ էջ և թե՛ արու ջորինները տեղական, և այն էլ կրթող բնազդ ունեն և մեծ հսկում են ցուցաբերում ու ղուպվորվում, բայց անպտուղ: Միայն հազվադեպ պատահում է էջ ջորինների հղիացում՝ արու էջից կամ տրու ձիուց: Ջորինների անպատու լինելը դեռևս վերջնականապես չի պարզարանված:

Թյան մեջ՝ մինչև կյտնքի վերջը: Ջորին տնտեսապես ոչ միայն շատ արդյունավետ, այլև սակավապետ կենդանի է: Խնամքն ու կերակրումը ղալիորեն էժան է նստում: Այսպես, Ղափանի և Մեղրու ջրջաններում ջորու կերակրման հիմնական միջոցը ամոսնը արոան ու, աշխատանքի եոուն ջրջանում՝ նաև պարին է, իսկ ձմոսնը՝ խոտը, հարդն ու դարին: Ամոսն կամ աշնան լարված աշխատանքների ժամանակ ջորիններին որպես կեր տըրվում է մոտ 1 կգ դարի:

Ինչպես Հայաստանում (Մեղրի, Ղափան), այնպես էլ կովկասյան մյուս ժողովուրդների մեջ, պյուղական պայմաններում ջորուն խտացրած կերով շեն անում: Բնորոշ է նաև այն, որ Հայաստանում ձմոսնը ջորիններն ավելի լավ են դիմանում, քան թե ձին կամ էջը: Տարվա այս եղանակներին ջորիններին պահում են փակ շինություններում (ախոռ, դոմ): Հիվանդություններով վարտկվելու կամ բնակլիմայական պտուճտոներով ջորինների կորուստներ համարյա շեն հիշվում¹³⁴:

Ջորու՝ որպես լավագույն փոխադրամիջոցի, անտեսական շահավետության մասին է վկայում նաև, օրինակ, այն հանգամանքը, որ հայ շինականի կամ առավել ևս, վարձու փոխադրումներով (Զեյթուն, հարրերդ, Անդիլքեաղ-Արծկե, Քղի և այլ քաղաքներ ու բնակավայրեր) ղրաղվող ջորեսպանների համար ջորին մի քանի անգամ ավելի արժեք, քան ձին և էջը կամ այլ անասուններ (կով, եղ): Այսպես, Զեյթունցու վկայությամբ, Զեյթուն քաղաքում և նրա ջրջակա բնակավայրերում ջորինները դնահաճվում էին 2—3 ձիու արժողությամբ¹³⁵:

Եվ պատահական չէ, որ ինչպես հնագույն սեպագրության ու մատենագրության, այնպես էլ XIX—XX դդ. պատմա-աղղագրական գրականության մեջ մենք հանդիպում ենք բաղմաթիվ հիշատակությունների, որոնց համաձայն ջորին թանկարժեք և, նույնիսկ, արքայավայել բնծա է: Այսպես, IX դ. ժամտնտկագիրներից մեկի վկայությամբ, Հայոց Վասպուրական երկրամասի տեր Աենեքերիմ իշխանը, արքայավայել արժեքների հետ միաժամանակ, Բյուզանդիայի Վադես կայսրին նվիրում է «3 (300) ջորի արծաթի պաղանով առաջի և այլ բաղում ղարդիք»¹³⁶: Արդեն XIX դ. վերտ-

¹³⁴ Сб. И. И. Л. Н. Мелроуян, Нюйр, Թղթապանակ, № 3, էջ 14 ևն, ՀԱԻ ԱԲ արիվ: Н. Зейдлиц, К вопросу о муловодстве в Закавказье. „Земледельческая газета“, 1900, № 22; А. З. Тамашиев, Եյդ. աշխ.

¹³⁵ Сб. И. И. Զեյթունցի, Եյդ. աշխ., էջ 30:

¹³⁶ Մաեք ժամանակագրություններ, աշխատատիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երեան, 1956, էջ 131:

րերող հիշատակությունից իմանում ենք, որ զեյթունցիները, Եգիպտոսի փոխարքտ Իբրահիմ փաշային սիրաշահելու համար, իրենց պաավարժան քահանայի միջոցով, նրան որպես ընծա ուղարկում են «փայլակիր ջորիներ»¹³⁷:

Հայանի է, որ Հայաստանի վանքերն ու մենաստանները, րացի վանքապաական գյուղերից ու հողատարածություններից, ունեին նաև անմիջականորեն՝ կից անախտությունների Իրենց անախտությունները վարելու համար նրանք, անհրաժեշտարար, ունեին նաև ինչպես րանող ու լծկան, այնպես էլ գրասաային րաղմաթիվ անասուններ: Նրանք պահում էին նաև մեծ թվով ջորիներ: Այսպես, Մուշի ե Բաղեշի գավտոներում գանվող ս. Հովհաննես, Առաքելոց (Մուշ քաղաքի մերձակայքում), ս. Աստվածածին, ս. Կարապետ (Դերսիմի մոտ), Մոսկա (Խլաթի մոտ) ե շատ այլ վանքեր ունեին իրենց տնտեսությունները վարելու համար անհրաժեշտ քանակությամբ ջորիներ¹³⁸:

Բացի վանքապաական անասունների րնական աճից, անասունների գլխաքանակն ավելանում էր նաև նվիրաավությունների հաշվին: Հնուց ի վեր, վանքերն ու մենաստանները իշխանական աններից, մեծահարուսաններից կամ այլ անհաաններից, հանուն նվիրողների «հագու փրկություն» սաանում էին րաղմասնակ նվերներ (գյուղ, այգի, հանգամաս, խոշոր ու մանր եգջերավոր կամ գրաստային անասուններ ե այլն): Այգ նվիրատվությունները վավերացվել են վանքերի պաաներին կամ ջրակայքի խաքարերին արված արձանագրություններով: Արձանագրություններում հիշատակված են հիմնականում մեծարժեք նվիրաավություններ՝ գյուղեր, դանադան կառույցներ, հյուրաններ, կամուրջներ, հանգամասներ ու այգիներ, մի խոսքով՝ թանկարժեք ու առանձնապես՝ անջարժ գույք: Սակայն հաղվագեպ է հանդիպում, որ որեէ անասնաանակին՝ թեկուղ րաղմաքանակ նվիրաավություն, հիշաաակվի վանքերի կամ մենաստանների վիմական արձանագրություններում: Ահա այգպիսի հաղվագեպ վիմափոր արձանագրություններից մեկը կարելի է համարել Վայոց ձորում (Ամաղու) գանվող հոյակերա Նորավանքի (XIII—XIV գդ.) պաին փասաագրված հեանյալ հիշաաակր. «Կաման Աստծոյ ես Ամիրայս թոռն Ջուրջին եկի՝ ի Նորավանս առաջի սուրր Նջանիս. ու զՑագթայ այգին, որ ի պարոն Տարսայիճէն զեն-

ցի չորս հազար գրամաւ, ե Գ (3) շաբի տվի սուրբ ավաթիս, վտսն իմ հոգւոյն ե իմ մօրն Գոհար խաթունին, Տեր Սանփանոսն կարգեցին Դ ժամ. Բ ինձ. Բ իմ Մօրն, Հոփսիմեաց տօնին. արգ՝ թէ ի մեր յետամնացած կամ պարոնաց ե յաւագաց հակառակել ջանտյ, ի սուրր Երորդգութենէն ե յերից սուրբ ժողովոյն նդովեալ եղիցի, ե րաժին զՅուդային առցէ ե մեր մեգտցն պարտական եղիցի, ու զիմ Դ հազար դրամն ե զԳ շաբին ի Նորավանացն ի թվին Չն (1291): Հաստաա է գիրս կաման Աստծոյ»¹³⁹:

Ջորեգրասաի նվիրաավության մասին վիմական արձանագրություն մեջ հիշատակության թեկուղ հաղվագեպ այս երեույթը նույնպես վկայում է անախտական կենցաղում այգ գրասաի զգալի գերի ու նախապատվության մասին:

Հայ շինականի կողմից ջորու գերագասնություն ե տնախության մեջ նրա ունեցած զգալի գերի ու արժեքի մասին են վկայում նաև հայ ժողովրդական հեանյալ առածները. «էշը թակելով ջորի շի գահնա», «Կինս կուտամ, ջորիս չեմ տա», կամ՝ «Գնին ի՞նչ գիաի ջորին թանգ ա»¹⁴⁰:

Ջորու՝ որպես րնաիր գրասաային փոխադրամիջոցի մասին է վկայում նաև հարեան անգրկովկասյան ե հյուսիս-կովկասյան ժողովուրդների կողմից հատկապես խիսա լեոնային շրջտներում այլ անասնաանակին տրվող մեծ նշանակությունը¹⁴¹: Օրինակ, Վրասաանի որոշ մասերում, հաակապես անախտական կենցաղում, առավելությունը տրվում էր ջորուն: Խեփսուրեթին վերաերող զղզաղական ավլալների համաձայն, եթե անցյալում մի հեծկան-րարձկան ձիու արժեքը հավասար էր չորս կովի արժեքի, ապա ջորին գնահաավում էր երկու անգամ ավելի, այսինքն՝ մեկ ջորու զինը հավասար էր սւթ կովի գնի: Նույնպիսի երեույթ նկատվում է նաև Լեոնային Դաղսաանի ժողովուրդների տնախական կենցաղում: Ըսա զղգագրական գաշաային նյութերի ավալների, անցյալում եթե էշն արժեք 50 ոուր., իսկ ձին՝ 150 ոուր., ապա ջորին գնահաավում էր 300—350 ոուրլի:

Ինչպես միջադեաքյան, փոքրասիական ե կովկասյան, այնպես էլ հայ ժողովրդական կենցաղում, հաակապես րարձրասաիճան խավի շրջանում հնում ջորին մասամբ ծառայել է նաև որպես

¹³⁷ Զեյթունցի, նշվ. աշխ., էջ 67:

¹³⁸ А. М. Колдобакин, նշվ. աշխ., հատ. 8, մաս 2, էջ 13, 16, 31 ևն:

¹³⁹ II. Ջալալյան, նշվ. աշխ., էջ 179:

¹⁴⁰ Ա. Տ. Ղաեալաեյան, Առածանի, Երևան, 1980, էջ 56, 291 և 164:

¹⁴¹ Տե՛ս М. Г. Гегешидзе, К истории вьючного транспорта Грузии, «Материалы по этнографии Грузии», հատ. 14, Բրիլիսի, 1968, էջ 8:

լծկան փոխադրամիջոց¹⁴², սակայն աղգադրական նյութերը ցույց են տալիս, որ ջորին այդ ժողովուրդների անտեսական կենցաղում բացառապես եղել է որպես գրաստային՝ բարձկան և հեծկան փոխադրամիջոց: Հստ երևույթին, տվյալ դեպքում Հայկական լեոնաշխարհի համար, դա պետք է բացատրել ոչ միայն նրա սոցիալ-տնտեսական վիճակով կամ ֆիզիկա-աշխարհագրական առտնձնահատկություններով, որոնք, անաարակույս, շատ մեծ նշանակություն են ունեցել, այլ նաև՝ ժողովրդի մեջ սերնդե-սերունդ փոխանցված բողմադարյան ավանդույթի ուժով և այս երկրներում հնուց ի վեր գոյություն ունեցած որոշակի անասնատեսակների (էշի, ձիու տեղական կարճահասակ անասկների) առկայությամբ:

Տնանսական կենցաղում ջորեդրասան օդագործվել է ինչպես ներքին՝ դյուղատնտեսական աշխատանքներում փոխադրումներ կաարելու, այնպես էլ արտաքին՝ դյուղատնտեսական արտագրանքի արդյունքները դրսի շուկաներ անդախտելու և այնտեղից անհրտծեշա մթերքներ ու աւորանքներ ներմտծելու համար: Այսպես, Սյունիքի կամ Վայոց Ձորի մրդաշտ ջրջաններից Երեան, Արադաոուն ու Շիրակ և այլուր փոխադրում էին¹⁴³ թւրմ կտմ շորացրած մրդեր (խադող, դեղձ, ծիրան, թուփ, նուռ, քաղցու, խմիչք և այլն): Արարտույան դաշտավտրի ու Շիրակ-Արադաոունի հացաւաա ջրջաններից ներմտծում էին ցորեն, դարի, արհնտադործական դանադան արտադրութ, Ռուստտանից կամ այլ երկրներից Երեւան-Ալեքսանդրապոլ մաւաք գործած արդյունարեբակտն ադրանքներ և այլն: Արարաւոյան դաշտավայրից մեծ շտփով Այունիք և Վայոց Ձոր էր ներմտծվում լրուտադործական բաղմատնաակ արաւադրանք (կտրաս, խնոցի, կուժ, սափոր և այլն):

Այստիսով, մի կողմից ընտիր մրգերով ու դյուղատնտեսական այլ մթերքներով առաա Սյունիքի և Վայոց Ձորի, մյուս կողմից արդյունագործական արտադրանքով համեմատաբար հարուստ ու հացառաա Արարաւոյան դաշտավայրի ու Շիրակ-Արադաոունի միջև որպես հիմնական փոխադրամիջոց էր Սյունիքի և Վայոց Ձորի մեծ մասում լայնորեն աարածված ջորեդրաստը և Արարաւոյան դաշտավայրում (ադրեջանական բնակչության մեջ) մասամբ տարածված ուղտադրաստը:

Սյունիքի ու Վայոց Ձորի աարեր հատվածներ Արարաւոյան դաշտավայրից ու Շիրակ-Արադաոունից անջրպետված կամ ջրջափակված են երկնաքեր լեոնաշխաներով ու անդնդախոր կիրճերով, սակայն հայոց պատմության ողջ ընթացքում, հեոավոր այդ երկրամասեր սերա հաղորդակցություն են ունեցել միմյանց հետ: Ձնայած նախընկանից կամ Սելիմի լեոնտնցից Սյունիք և Վայոց Ձոր տանող սայլային ճանապարհների, հետևաբար նաև սայլային փոխադրումների իսպառ. րացակայության, այնուամենայնիվ, իրարից հեոու այդ երկրամասերի միջև, շնորհիվ դրաստային փոխադրամիջոցների համարյա անխափան երթևեկության, միշա էլ կատարվել է ինչպես առեարատնանսական աշխույժ փոխանակություն, այնպես էլ մշակութային սերա փոխադրեցություն:

Ջորեդրաստը մեծ շափով օդագործվել է նաև որպես սովորական կամ վարձու փոխադրամիջոց: Խարերդում, Ջեյթունում, Ակնում և Արարկիրում, Բալուում և Մուշում, Խնուսում ու Բաղնշում և րանուկ ճանադարհների փեշերին ընկած այլ բնակավայրերում կային 5—10 և ավելի ջորի ունեցող հատուկ ջորեպաններ, որոնք դրադվում էին աարեր քաղաքների կամ ջրջանների միջև հատկապես վարձու փոխադրումներ կատարելով:

Ջորեդրաստի միջոցով աշխույժ առետրատնանսական փոխանակություն ու հաղորդակցություն էր վարվում առանձնապես Արածանիի հովտով, սկսած Վանա լճի արեելյան մասերից (Բաղնջի և Արծկե-Ալշեադի դավաոներ) մինչև Մուշ-Բալու-Խարերդ: Այսանդից տարրեր երթուղիններով ջորեդրաստի քարավանները ձգվում էին Խարերդ-Դիրբերքի, Խարերդ-Մալաթիա-Ջեյթուն-Մարաշ, Խարերդ-Արարկիր-Ակն, Խարերդ-Քղիկարին (էրդրում) և դանադան այլ ուղիներով: Հատկապես աշքի էին ընկնում Խարերդի, Ջեյթունի, Բաղնջի, Խնուսի ու դրանց հարող գյուղախմբերի հմուտ ջորեպանները, որոնք հայտնի էին նաև իրենց քաջությամբ ու վտանգալից ճանադարհներով երթեկելու պատրաստակամությամբ¹⁴⁴:

Ջորեդրաստի միջոցով աշխույժ առետրատնանսական փոխանակություն ու հաղորդակցություն էր վարվում առանձնապես Արածանիի հովտով, սկսած Վանա լճի արեելյան մասերից (Բաղնջի և Արծկե-Ալշեադի դավաոներ) մինչև Մուշ-Բալու-Խարերդ: Այսանդից տարրեր երթուղիններով ջորեդրաստի քարավանները ձգվում էին Խարերդ-Դիրբերքի, Խարերդ-Մալաթիա-Ջեյթուն-Մարաշ, Խարերդ-Արարկիր-Ակն, Խարերդ-Քղիկարին (էրդրում) և դանադան այլ ուղիներով: Հատկապես աշքի էին ընկնում Խարերդի, Ջեյթունի, Բաղնջի, Խնուսի ու դրանց հարող գյուղախմբերի հմուտ ջորեպանները, որոնք հայտնի էին նաև իրենց քաջությամբ ու վտանգալից ճանադարհներով երթեկելու պատրաստակամությամբ¹⁴⁴:

¹⁴⁴ Վաճն Հայկ, նշվ. աշխ., էջ 854: Ա. Մ. Կոլածաքս, նշվ. աշխ., հատ. 2, մաս. 2, էջ 103—115, հատ. 3, մաս 1, պրակ 2, էջ 64—65, 71—72, 156—170, 437—444, 463 ևն:

¹⁴² Տն'ս Ա. Մ. Тюменев, 229. աշխ., էջ 130, 322, աղյուսակներ 18—19, Ի. Դ. Флаутнер, 229. աշխ., էջ 117, Ի. Մ. Денконов, Эпос о Гильгамеше, Մ.—Լ., 1961, էջ 39, Գիլգամեշ, Լին Արեւելքի գյուցադնավեպ, էջ 53—54: Հոմերոս, Իլիական, Երեան, 1935, էջ 453—455, Ագաբաւեղոս, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 407, 411:

¹⁴³ Արարաւոյան դաշտավայրից Սյունիք՝ Մեղրի ու Ղափան տանող երթուղին անցնում էր Ջուլֆա-Օրդուրադ-հարճեւան ուղղությամբ, մյուսն անցնում էր Դորիո-Անդեղաւթ-Բիշանուկ-նախիջկան ուղղությամբ: Արարաւոյան դաշտավայրը Վայոց Ձորի հետ կապող երթուղիներն էին՝ Սեանա լճի սովադան-Նոր Բայապետ-Սելիմի լեոնանց-Քարադուխ և Ջերմուկից Արփա գետի հովտով Գնդեադ-Մալիկա-Արենի-Նորուշեն-Երեան:

Այսպիսով, ինչպես հնագիտական ու մասնագրական, այնպես էլ ազգագրական նյութերը թույլ են տալիս ասելու, որ հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև XX դ. շեմերը, թե հայ շինականի առանձին տեսակական կենցաղում և թե, ընդհանուր առմամբ, երկրի առևտրա-անտեսական կյանքում, որպես փոխադրության և հաղորդակցության հարմար միջոց, իր ուրույն տեղն է դրավել նաև ջորեգրասաւր: Անասնապահական մշակույթի ընդհանուր շարքում ջորերուծութունն ու ջորեպանությունը հանդիսացել են որպես կարևոր, ինքնուրույն ընթացակարգ: Եվ պատահական չէ, որ հայ ժողովրդի տարրեր հաավածների ոչ այնքան հեռու անցյալի նիստակացր նկարագրող շաա հեղինակներ¹⁴⁵ թվարկելով այդ վայրերի հայութան հիմնական ղրաղմունքները, որպես «արհեստի» (զրաղմունքի) ուրույն ճյուղ, ընդգծում են նաև ջորեպանությունը:

Բնորոշ է նաև, որ Սովետական Հայաստանի որոշ շրջանների (Սյունիք, Վայոց Ձոր) նույնիսկ տրանսպորտային նորագույն տեխնիկայով հագեցված շաա կոլանտեսութուններում ջորեգրասար որպես հարմար փոխադրամիջոց, դեռևս օգտագործվում է գյուղատնտեսության մեջ: Այս շրջաններում, հատկապես երկրագործական ու այգեգործական աշխատանքների եռուն ժամանակ կամ սար ղնալիս ընդներ փոխադրելու համար օգտվում են գրասաային այդ միջոցից, որը պետք է ըացաարել անդանքի չափաղանց կտրավածությամբ, դպի հանդամասեր, խոտհարքներ ու սար աանող հարմար երթուղիների, ինչպես նաև սայլային արանսպորտի ըացակայությամբ:

4. ԳՐԱՍՏԱՍԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՅԼ ՓՈԽԱԴՐԱՄԻՋՈՑՆԵՐԸ. Հայկական լեռնաշխարհում ըացի գրասաային սովորական փոխադրամիջոց համարվող վերոհիշյալ անասնաանականներից (ծի, էջ, ջորի), ինչպես երկրի ներքին, այնպես էլ արաաքին առևարատնտեսական կյանքում որպես ընդներ և մարդիկ տեղափոխող առավել կամ պակաս կարևոր միջոց են եղել նաև ուղար, եղր, գոմեջը և այլ անասնաանականներ:

Սրանցից առավել աչքի ընկնող եղել է ուղար, որն առանձնապես լայնորեն արաածված էր Միջին և Առաջավոր Ասիայի անապաաա-տափաստանային կամ հարթավայրային երկրամասերում: Հայերը շին ղրաղվել ուղտարուծությամբ, կամ ուղտապանությամբ, ուստի և պատահական լզգետը է համարել, որ ինչպես հայ, այնպես էլ օաար մատենա-

¹⁴⁵ Տե՛ս Վահե Հայկի, Զեթունցու և այլոց նշված աշխատութունները:

դիրները ուղտի՝ որպես հայերի մեջ տարածված կամ նրանց կողմից օգտագործվող փոխադրամիջոցի մասին շին հիշատակում¹⁴⁶, իսկ եթե հիշում էլ են, ապա դա վերաբերում է հարեան այլ ժողովուրդների (պարսիկ, արաբ, ադրբեջանցի), որոնք առևտրական և այլ նպատակներով մեծ մասամբ եկել կամ անցել են Հայաստանով, Հայկական բարձրավանդակը հանդիսանալով Ասիայի և Եվրոպայի միջև ծավալվող տարանցիկ առևտրի կարևորագույն հանգուցակա՝ հնագույն ժամանակներից սկսած՝ միշտ էլ ձևատվել է ապրանքներով ծանրարեռնված ուղտերի հարաա քարավաններով: Սյս անսակետից առավել ընորոշ է Սարարոնի վկայութունը, որը խոսելով Սղոմ և Կասպից ծովերի միջև ասպատակող սիրականների ու աորսների մասին, հաղորդում է, որ նրանք «...տիրեցին Կասպերի ծովափի դրեթե մեծագույն մասին, որով ձեռք ըերին Հնդկական և Բարելական ազրանքների առևաուրը, որը կաարվում էր ուղտերով՝ Հայաստանի և Մարաստանի վրայով»¹⁴⁷:

XIX դ. և XX դ. սկզբներին վերաբերող արխիվային և գրավոր այլ նյութեր¹⁴⁸ վկայում են, որ շրնայած միայն Երեանի նահանգում փոխադրամիջոցների մեջ ուղտերի քանակը անցնում էր 6000-ից, այնուամենայնիվ, հայերը չլին գրաղվում ուղաապանությամբ: Հայկական լեռնաշխարհում որպես ուղտագրասաի շատ թե քիչ տարածված շրջաններ էին հատկապես Արարատյան դաշտավայր և Եփրատ-Արածանիի ավաղանն ընդգրկող Խարերդի դաշար: Արևելյան Հայաստանում ուղաների մեծագույն մասը գանվում էր Երևանի, էջմիածնի և Նախիջևանի գավառներում: Շիրակի, Արագածոտնի և Գեղարքունիքի ազգագրական

¹⁴⁶ Հայկական լեռնաշխարհը նույնպիսի պատկեր է ներկայացնում նաև ըստ հնագիտական նյութերի և ասորաորարտական սեպագիր արձանագրութունների, որոնցում հիշաաակված շնին քանակությամբ ուղտերը ուրարաական թագավորները ալարաում են Հայկական բարձրավանդակի սահմաններից գուս՝ դեպի հարավ կամ հարավ արեելք ընկած երկրներ կատարած արշավանքների ժամանակ (Տե՛ս Н. В. Арутюнян, նշվ. աշխ., էջ 144, 212—213 և անասնապահական մարդերի վերաբերյալ ուրվագրաոեղը, էջ 294):

¹⁴⁷ Մառաբուն, Երեան, 1940, էջ 35, Տե՛ս նաև Տակիտոս, Երևան, 1941, էջ 109:

¹⁴⁸ «Район Тифлисско-Карсско-Эриванский жел. дороги в экономическом и коммерческом отношениях», 1914 год, Тифлис, 1913, отл. III, стр. 4.

Ա. Օհանյան, Առևելս տրանսպորտը նախասովետական Հայաստանում, Երեանի պետական համալսարանի «Գիտ. աշխատութուններ», հատ. 43, էջ 28—31, Վ. Ուղայան, նյութեր Երեանի ազգագրության, էջ 110—111, (ՀԱԽ ԱՔ արխիվ):

Մատենադրական վկայություններից պարզվում է, որ ժողովրդից գանձվող եկեղեցական «նվիրատվությունների» շարքում նկատի են առնել նաև գրաստային անասունները, հասկապես ձին, Դեռ ավելին, եթե ձիատեր հանգուցյալը «ժամանակին» չէր հասցրել «իրով ձեռամբ» եկեղեցուն նվիրարեղել «ձի թամբով և սանձիւ», «ապա եթե ի կենդանութեան չաացցէ, յ'ետ մահուանն ընամանիքն աացեն...» կամ էլ՝ «Եվ մեռեալ մարդոյն եթե ձի է՝ մի ձի գ'որ և կամիցի՝ յ'եկեղեցին տացէ»¹⁵²:

Հստ ամենայնի, մինչև վերջ ժողովրդին կեղեքելու նպատակով, ինչպես բնիկ, այնպես էլ օտար ախրակալները աշխարհագրեր կաղմելիս մանրամասն հաշվի էին տոնում նաև գրաստային անասունները: Այս անսակեաից առավել ընդունել է Զաքարիա Քանաքեռցու վկայությունը, որը նկարագրելով Շահ-Արասի ժամանակներում Երևանի խտնություն աշխարհագիրը, հաղորդում է, որ պարսիկ հարկահանը հաշվառեց... զուլուս արանցըն և ամենայն իրացն... Եւ այսպես դրեաց զ'ամենան յ'ոյժ ճշարիվ զմարգ, զկով, զձի, զչորի, զոչխար, զչրաղաց, զձիթուղաց, զարուեսաս, զըրնձաղաց, զայգիս և զպարտեղս, և այլ ինչ որ զաւ՝ գրեաց և ի ներքո հարկի արար: Եւ էարկ ի գիւան արքունի զամենայն գրեալսն»¹⁵³:

Օտար ախրակալներին սիրաշահելու և նրանց ավերածությունները կանխելու կամ մեղմացնելու նպատակով, հայ թագավորներն ու եկեղեցական պաշտոնյաները, ինչպես նաև առանձին համայնքներ ու գյուղեր, ղանաղան թանկարժեք նվերների հետ միասին, նրանց ուղարկում կամ մատուցում էին նաև բաղմամբիվ գրաստային անասուններ (հատկապես ձի ու ջորի), որը նույնպես վկայում է դրանց հարգի լինելն ու անտեսական կյանքում որոշակի նշանակություն ունենալը¹⁵⁴: Բնորոշ է, որ այս հինավուրց սովորությունը պահպանվեց ընդհուպ մինչև XX դ. ջեմերը: Այսպես, ղեյթունցիների քաջություն և մարգասիրության, ինչպես նաև՝ նրանց սիրաշահելու համար, թուրք բռնակալ Զափան-օղլին Զեյթուն քաղաքի չորս իշխաններից յուրաքանչյուրին մեկական նժույգ է ուղարկում

որպես ընծա¹⁵⁵ (1819 թ.), իսկ մարաշցի Պայադիտ-Օղլի Ահմետ փաշան, ցանկանալով տեղական կառավարությունն իր ձեռքը վերցնել և հասկանալով, որ տոանց ղեյթունցիների համաձայնության, պաշտպանության կամ շեղոթություն ինքը չի կարող այդ նպատակին հասնել՝ «1853 թ. քսան հեծյալներով Զեյթուն դալով, իր խորհուրդը հայտնեց և՛ էօքսուղյան տ. Հոմհաննես Լալիսկոպոսին թանկապին մաաանի մը ու սուրբ Աստվածածին վանքին ալ 30 ռսկի առժողովրդամբ զեյեցիկ ջորի մը... ընծաներ տալով՝ աղաչեց անոնց (որ օգնեն իրեն»¹⁵⁶): Մեկ այլ առիթով, ղեյթունցի հայերը նգիպտոսի փոխարքա Իբրահիմ փաշային սիրաշահելու նպատակով, նրան (1836 թ.) նվիրում են 18 իայտակիր ջորի¹⁵⁷:

Նվիրատվության կամ հարկեր վճարելու արժեքներ են եղել ոչ միայն գրաստի ղանաղան տեսակներ, այլև դրանց սարքերն ու կահավորանքը՝ թամբը, թամբագորգը, սանձը, պայտը և նույնիսկ՝ պայատմեխը: Այսպես, 1760-ական թվականներին, երբ թուրք հրոսակները ղանաղան խժգոթություններ են կատարում և փակում Սեբաստիայի ել ու մուտի ճանապարհները, քաղաքի հայ և ալաղգի լարահասայալ բնակիչները «ոչ գոեալ պհար ի հետ թշնամույն՝ շատ երկաթեղենս, լալ, մըլխ, լաթեղեն, քիւրք, հանգերձ փեշեկեշ տվին և հաշուեցան ընդ իրարս»¹⁵⁸: Իսկ արդեն XIX դ. սկզբներին, «զեյթունցիք անպատեհ համարելով հակառակել..., երեք օրուան մեջ բաւական քանակութայմբ երկաթ ու պտյտ հավաքեցին մեջերին ու առտըրկեցին պաշտոնեայ խոսեքիին, որ իրենց ունեցած (հիւնգ աւաւլա շմուծած) պարտուց փոխտրեն ընդունելով ղանոնք՝ ընկալագիր մը աա իրենց»¹⁵⁹:

Այսպիսով, ինչպես այս, տյնպես էլ վերը հիշատակված մյուս հանգամանքները մեկ անգամ ևս հաստատում են՝ ղեռես վտղնչական անցյալից սկըսած՝ գրաստային փոխադրամիջոցների որոշակի նշանակությունը հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքում: Որպես դրա տկնառու աուսցույց կարելի է մատնանշել նաև այն ղգալի գերը, որ գրաստային փոխադրամիջոցները գեռես պահպանում են մեր օրերի հայ գյուղացիության հաակապես անհատական սնանեսության մեջ և այն էլ գյուղատնտեսական նորագույն սարքերով հագեցված բարձր կարդի տնտեսավարման ուլայմաններում:

¹⁵² Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մ., 1860, էջ 66:

¹⁵³ Զափուրխ Քանաքեռցի, Պատմութիւն. Վաղարշապատ, 1870, հաա. Ա, էջ 66—67:

¹⁵⁴ Հովհաննես Դրաթխանկերացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 210, 330: Արեաիւս Կրետաղի, նշվ. աշխ., էջ 28—29, 33 ևն: Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, հատ. 2, Երևան, 1956, էջ 131 և այլն:

¹⁵⁵ Զեյթունցի, նշվ. աշխ., էջ 44:

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 90:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 67:

¹⁵⁸ Վ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 454:

¹⁵⁹ Զեյթունցի, նշվ. աշխ., էջ 81: